

Microsoft®

Microsoft®
Word

C İ C E R O YAŞLILIK & DOSTLUK

Yaşlılık Dr. Ayşe Sarıgöllü; Dostluk Türkân Tunga tarafından Latince'den çevrilmiştir.

YAŞLILIK

ÖNSÖZ

Cicero'nun Cato Maior'u İ.Ö.44'te, altmış iki yaşındayken yazdığı kabul edilmektedir. O sırada devlet işlerinden uzak olan Cicero'nun yapıtta Cato'nun ve başka yaşlı kimselerin siyasal eylemlerinden uzunca söz etmesi onun bu yapıtı yalnızca, kendisinin dediği gibi, yaşlılık denen yükü hafifletmek için değil, biraz da, yaşına karşın devlet işlerinde yine de pek yararlı olabileceğini anlatmak için yazdığını gösterir. Ancak Cicero'nun sevgili kızı Tulliola'yı yitirışı ve yaşının ilerleyişi de onu kesinlikle felsefeyle uğraşmaya ve bu türden yapıtlar arasında, yaşlılık konusunda da bir kitap yazmaya yönlendiren nedenler arasındadır. De Divination adlı yapıtımdan anladığımıza göre, Cicero ahlâkın düşük olduğu bir dönemde gençliğe ders vermek, yardımda bulunmak istemiştir. Cato Maior'u işte biraz da gençlerin kaçınılmalarını istediği tehlikelerden söz etmek için yazmıştır.

Yapıtta Cato'ya soru soran gençler Cicero'nun sevdiği, değer verdiği ve birçok yapıtında övdüğü P .Cornelius Scipio Aemilianus ile arkadaşı C. Laelius'tur. Cicero yaşlılık konusundaki düşüncelerini Cato'ya söyler; çünkü onun tarihsel bir kişilik olması dolayısıyla önem ve ilgiyle dinleneceğini düşünür. Öte yandan, Cato'nun siyasal ve yazınsal yapıtlarına hayran olduğu da bilinmektedir.

Yapıtta konuşan üç kişiden başka Cicero onlara aşağı yukarı bir yakınlığı olan birçok değerli Romalıdan da söz etmiştir. Cicero'nun bu kitabı kendisinden üç yaş büyük olan candan arkadaşı T. Pomponius Atticus'a adamasının nedeni, bu kahramanlar konusundaki birçok tarihsel ve süredizimsel (kronolojik) bilgileri onun Liber annalis adlı yapıtına borçlu oluşudur.

Cicero'nun bu küçük yapıtı başkalarından kapma değilse de, bütünüyle özgün de sayılamaz. Cicero burada başka yapıtlarındaki kimi düşüncelerini yinelemiş, Yunan yazar ve filozoflarının görüşlerini aktarmış ve aynı konuda yazılmış yapıtları az çok yansılammıştır. Buna karşın insanlara özgü soylu duygulardan öyle içtenlik ve coşkuyla söz etmiş, hem kendisini hem başkalarını avutmayı öyle candan istemiştir ki, yapıt oradan buradan alınan düşüncelerin ustaca birbirine bağlandığı duygusunu vermemektedir. Cicero yaşlılık konusunda birçok yazı okumuş olabilir; ama yapıttaki canlılık, sözünü ettiği duyguları duymuş ve düşünmüş, onlara kişiliğinden bir şeyler katmış olduğunu gösteriyor.

Dr. AYŞE SARIGÖLLÜ

YAŞLILIK

"Titus (1), senin yardımına koşsam, hafifletsem derdini, Seni kavuran, içini burkan derdini,

Ödülüm ne olur?"

ATTICUS (2) : "Yoksul ama kendisine güvenilir o adam"ın Flamininus'a söylediği bu dizeleri ben de sana aynen söyleyebilirim. Ama Flamininus gibi sana "Gece gündüz dert içindesin..." diyemeyeceğime de inanıyorum. Çünkü ruhunun ılımlı ve dingin olduğunu biliyorum; senin Atina'dan yalnızca bir sanla değil, kültür ve görgüyle döndüğünü bilmiyor değilim. Ama beni üzen olaylar (3), arada bir seni de üzüyor diye kuşkulaniyorum; bu üzüntüleri avutmaya gelince, bu öyle kolay bir iş değil, bunu başka bir zamana bırakmak gerek. Şimdilik niyetim sana yaşlılık üzerine bir şeyler yazmak. Her ikimizde de ortak olan, başımıza çöken ya da hiç değilse çökmek üzere olan bu yaşlılık denen yükten hem seni, hem de kendimi kurtarmak istiyorum; aslına bakarsan, her şeye olduğu gibi senin buna da sabırla, akıllı uslu bir insan gibi katlandığını bilmiyor değilim; ama yaşlılık üzerine bir şey yazmak istediğimde ikimizin de işine yarayacak olan bu yapıtı sana sunmayı düşündüm: bunu hak ettiğini düşündüm. Sonra bu kitabı kaleme almak benim için öyle zevkli bir iş oldu ki, yalnızca yaşlılığın olanca sıkıntısını yok etmekle kalmayıp, onu artık tatlı ve hoş bir duruma soktu. Onun için felsefe ne kadar övülse azdır; felsefeye uyan insan, ömrünün her çağını sıkıntısız geçirebilir. Bu konuda çok söz ettik, gene de sık sık ederiz. Şimdi gelelim sana gönderdiğim, yaşlılık konusundaki kitaba: Söylenceye kulak asmazlar diye, ben Khioslu Ariston'un (4) yaptığı gibi sözü Tithonos'a vermedim, kendisini dinletmesini bilen yaşlıya, Cato'ya verdim. Cato'nun yanında bulunan Laelius ile Scipio onun yaşlılığa kolayca katlanmasına hayranlık gösterirler, Cato da onlara yanıt verir (5). Cato burada genellikle kendi yapıtlarında olduğundan çok bilgili görünüyorsa, bu, bilindiği gibi yaşlılığında Yunanca yapıtlara hevesle bağlanmış olmasından ileri gelir. Ama çok söze ne gerek var? Benim yaşlılık konusunda düşündüklerimi Cato kendi sözleriyle enine boyuna anlatacak.

SCIPIO: C. Laelius ile ben çoğu kez senin her işte gösterdiğin üstün ve yetkin bilgeliğin karşısında hayranlık duyarız, ama asıl hayran olduğumuz şey yaşlılığın sana hiçbir zaman yük olmayışı; oysa yaşlı kimselerin çoğuna göre yaşlılık öyle kötü bir şeydir ki "Onun yükünü taşımak Aetna'yı taşımaktan daha ağırdır" derler.

CATO: Bana öyle geliyor ki ikiniz de pek güç olmayan bir şeye hayran oluyorsunuz; kendilerinde iyi ve mutlu ömür sürmek için azıcık yetenek olmayan kimselere her çağ ağır gelir; ama her iyiliği kendinden bekleyen insanlar için doğal zorunlukların hiçbiri kötü görünemez (6). Bunların başında da yaşlılık gelir; yaşlılığa herkes ulaşmak ister, ulaşıncı da onu kötüler: bilge olmayanlar işte bu derece mantıksızdırlar, bu derece dengesizdirler. Yaşlılığın düşündüklerinden daha çabuk, sinsice geldiğini söylerler. Bir kez, bu adamlara kim, "Yanlış hesap yapın" demiş? Gençlikten yaşlılığa geçiş, çocukluktan gençliğe geçişten daha mı çabuk oluyor sanki? Sonra, insan ha seksen yaşında, ha sekiz yüz yaşında olmuş, yaşlılığın ağırlığı aynı değil midir? Öyle ya, geçmiş zaman ne denli uzun olursa olsun, bir kez akıp geçti mi, düşüncesizlerin yaşlılığını kolaylaştıracak avuntu yoktur. Diyeceğim şu ki, eğer bilgeliğime hayransanız (keşke bu bilgelik, sizin ilginize değer ve sanıma denk olsa!), bu bilgelik en iyi önder olan doğanın, tanrıymış gibi peşinden gitmek, ona uymaktan başka bir şey değildir. Her bölümü iyi yazdığı halde son perdeye aldırış etmeyen beceriksiz şair gibi, doğanın öbür çağlara önem verip de yaşlılığa aldırış etmemesi olacak şey değil. Ama tıpkı ağaçta ve yerde yetişen meyvaların zamanı gelince olgunluktan geçmesi ve düşmesi gibi, insan ömrünün de bir sonu olması zorunluydu. Bilge insan buna uysallıkla katlanır: Doğaya karşı gelmek, devlerin yaptığı gibi tanrılara kafa tutmak değil midir?

LAELIUS: Öyle ise, Cato, biz yaşlanmayı umduğumuza, hiç olmazsa istediğimize göre, gittikçe ağır

gelen çağa ne gibi çarelerle kolayca katlanacağımızı, şimdiden bize öğretirsen büyük bir iyilik etmiş olursun. Bunu Scipio adına da söylüyorum.

CATO: İsteğini yerine getirmeye hazırım Laelius, hele, dediğin gibi, bundan ikiniz de hoşnut olacaksınız.

SCIPPPIO: Cato, sen bizim de geçeceğimiz yol kadar uzun bir yolun aşağı yukarı sonuna gelmişsin, zahmet olmazsa, ulaştığın bu yerin nasıl bir yer olduğunu bize göstermeni istiyoruz.

CATO: İstedığınızı elimden geldiğince yapmaya çalışacağım, Laelius. Yaşıtlarımın sızlanmalarını çoğu kez dinledim. (Eski bir atasözüne göre birbirine benzer kimseler bir araya kolayca gelirler.)

Aşağı yukarı yaşıtlarım olan, eski konsüllerden C. Salinator ile Sp. Albinus (7) yaşamı yaşam yapan zevklerden yoksun oldular; kendilerine saygı göstermiş olan kimseler artık aldırış etmiyorlar diye sızlanıp dururlardı. Bana, onlar asıl suçlanması gereken şeyi suçlamıyorlar gibi gelirdi. Öyle ya, eğer suç yaşlılıkta olsaydı aynı dertleri ben de çekerdim, diğer yaşlı kimseler de; oysa öylelerini tanırım ki yaşlılığa sızlanmadan katlanırlar, ne iyi oldu da tutkuların zincirinden kurtulduk, derler; eş dost tarafından da bir yana bırakılmazlar. Bu tür sızlanmaların tümüne yol açan suç yaşta değil, huydadır. İlimli olan, hırçınlık, terslik etmeyen kimselerin yaşlılığı dayanılmaz bir şey değildir; huysuzlukla terslikse, insanı her çağda sıkır.

LAELIUS: Cato, dediğin doğru ama ya biri çıkar da 'Evet, yaşlılık sana dayanılması kolay bir şey gibi geliyor; ama senin elinde maddi, manevi her olanak var, toplumda belirli bir konumdasın da ondan; bu olanaklarsa pek çok kişide yoktur' derse...

CATO: Dediğinde doğru bir yan var; ama bunlarla her sorun çözülmüyor ki: anlattıklarına göre, Themistokles (8), bir tartışmada kendisine, şansını kendi kişiliğine değil de yurduna borçlu olduğunu söyleyen Seriphoslu bir adama: "Herakles hakkı için, ben Seriphoslu olsaydım, kimse beni tanımayacaktı, ama sen Atinalı olsaydın gene de ün kazanamazdın" diye yanıt vermiş. Yaşlılık konusunda da aynı şey söylenebilir. Yaşlılık başı pek darda olana bilge olsa da kolay gelmez; ama bilge olmayana, bolluk içinde yaşasa bile ağır gelir. Yaşlılığa karşı en yetkin silahlar nedir, bilir misiniz? Bilgili ve erdemli olmak. Bu erdemler uzun ve dolu bir ömür sürdükten sonra insana tadına doyulmaz bir zevk verir; çünkü bunlar insanı hiçbir zaman, dahası yaşlanınca bile terketmezler (işin asıl önemli yanı da budur ya...); üstelik, iyi yaşadım diye düşünebilmesi, yaptığı birçok hayırlı işi anımsayabilmesi, son derece tatlı bir şeydir.

Örneğin, ben delikanlıyken Q. Maximus'u (9), Trentum'u geri alan Maximus'u, yaşlı olmasına karşın yaşıttım gibi sevdim. Çünkü o adamın cana yakın bir ağırbaşlılığı vardı; yaşlılık da huylarını değiştirmemişti; daha doğrusu, ben ona bağlanmaya başladığımda pek öyle yaşlı da değildi; ama, yaşlı artık pek ilerlemiş bulunuyordu; nitekim o, ben doğduktan bir yıl sonra ilk kez konsül olmuştu; onun dördüncü konsüllüğünde de ben hemen hemen çocuk denecek yaşta er olarak Capua'ya gittim; beş yıl sonra da Tarentum'da kuestordum; sonra edil (10) oldum ve dört yıl sonra pretor seçildim; bu görevde Tuditanus ile Cethegus'un (11) konsüllüğü sırasında bulundum; iyice yaşlanmış olan Q. Maximus'un Cincia'nın (12) avukatlara verilen ücret ve armağanlar konusunda yaptığı yasayı desteklemesi işte tam o zamana raslar. Bu adam pek yaşlı olduğu halde genç gibi savaşırdı; gençlik ateşiyle parlayan Hannibal'i (13) sabrıyla yatıştırdı; dostumuz Ennius bunu pek güzel anlatır:

"Bir adam çıktı, temkinli davranarak yurdu kurtardı; çünkü o, söylentilere bakmaz, yurdun esenliğini düşünürdü,

İşte onun için ünü bugün daha da parlak!" (14)

Gerçekten, Tarentum'u geri alırken ne denli uyanık, ne denli sakıngan davranmıştı! Kent elden gittikten sonra iç kaleye kaçan Salinator ona böbürlene böbürlene, "Q. Fabius, Tarentum'u benim sayemde kurtardın!" dediğinde Fabius gülerek, "Doğru, sen onu yitirmeseydin, hiçbir zaman düşmandan geri alamazdım!"(15) demiş. Savaş işlerinde olduğu denli siyaset işlerinde de üstün bir insandı: ikinci konsüllüğünde iş arkadaşı Sp. Carvilius elini kolunu bağlamış otururken, senatonun salık verdiklerini hiçe sayarak Picenum ve Galya topraklarını bölen halk tribünü (16) C. Flaminius'a (17) gücü yettiği kadar karşı koydu; augur (18) olduğu zaman da, devletin esenliği uğruna yapılacak her iş için bakılan fallar, uğurlu; zararlı olacak her iş için bakılan fallar uğursuzdur demek gözüpekliliğini gösterdi. Bu adamda ben çok üstün nitelikler gördüm, ama asıl hayranlığımı uyandıran şey onun konsüllük etmiş, ün kazanmış bir insan olan oğlunun ölümüne katlanmasıdır. Yazdığı ağıt elimize geçmiştir; onu okuduğumuzda hangi filozofu küçümsemeyiz? O adam yalnızca toplumsal yaşamda, yurttaşlarının gözü önünde büyük değildi; özel yaşamında, evinde daha üstün bir insandı. O ne konuşaydı! Ne özlü sözleri vardı! Eski zamanları ne iyi tanır, augur yarasını ne iyi bilirdi! Roma'lı olmasına göre de çok okumuş sayılırdı. Her şeyi aklında tutardı, yalnızca içerdeki savaşları değil, ülke dışındakileri de... Sanki başıma geleceği, o öldükten sonra bana bir şeyler öğretecek kimse bulunmayacağını önceden sezmiş gibi sözlerini can kulağıyla dinlerdim.

Maximus'un ne diye bu kadar uzun boylu sözünü ettim biliyor musunuz? Onunki gibi bir yaşlılığa kötü demenin doğru olmadığını anlayasınız diye. Ama herkes Scipiolar, Maximuslar gibi olamaz ki! Kentler aldığını, karada, denizde girdiği savaşları, triumphus (19) törenlerini anımsayın. Bunlar olmadan da, dingin, lekesiz, zevkli bir yaşamdan sonra gelen yaşlılık rahat ve tatlı olur; dediklerine göre, seksen bir yaşını bulan ve yazı yazarken ölen Platon'un ömrü öyle geçmiş; İsokratesinki (20) de öyle; kendisinin dediğine göre, Panathenaikos adlı kitabını doksan dört yaşındayken yazmış; ondan sonra beş yıl daha yaşamış. Hocası Leontinoili Gorgias tam yüz yedi yıl ömür sürmüş, hiçbir zaman da çabalamayı ve çalışmayı elden bırakmamış. Dünyada neden öyle çok kalmak istediği sorulunca, "Yaşlılığa kötüdür demem için hiçbir neden yok ki!" demiş. İşte parlak ve bilge insana yakışır bir yanıt. Akıllı kıt olanlarsa kendi kusurlarını, suçlarını yaşlılığa yüklerler; biraz önce sözünü ettiğim Ennius bunu yapmazdı:

"Olimpia'da çoğu kez alanın sonuna değin varıp,
Yengi kazanan at gibi yaşlılıktan çökmüş, şimdi dinleniyor."(21)

Yaşlılığımı güçlü ve yengi kazanan bir atinkine benzetiyor; siz bunu pek iyi anımsayabilirsiniz. Çünkü şimdi konsül olan T. Flaminius ile M. Acilius (22) bu görevlerine Ennius'un ölümünden on dokuz yıl sonra başladılar; Ennius Caepio ile Philippus'un (23) konsüllüğü zamanında öldü; bu, benim Voconius yarasını (24) bağıra bağıra, gür bir sesle savunduğum sıralara raslar: o zaman altmış beş yaşındaydım. Ennius yetmiş yaşında iken (o kadar yaşadı), en ağır sayılan iki şeye, yani yoksullukla yaşlılığa, bunlardan sanki hoşlanırmış gibi katlanırdı. Doğrusu, ben de iyi düşününce yaşlılığı kötü gösteren dört neden buluyorum: Birincisi, insanı işlerden uzaklaştırması; ikincisi, bedeni zayıflatması; üçüncüsü, insanı hemen hemen her zevkten yoksun kılması; dördüncüsü, ölüme yakın oluşu. İsterseniz, bu nedenleri bir bir alıp önemlerini ve ne dereceye dek gerçek olduklarını görelim. Yaşlılık, insanı işlerden uzaklaştırırmış. Hangi işlerden? Gençlik ve güç isteyen işlerden mi? Yaşlılara göre, beden güçsüz olsa da, manevi güçlerle yapılabilecek işler yok mudur? Q. Maximus

hiç mi bir şey yapmıyordu? Ya senin babana, Scipio, tam bir insan olan oğlumun (25) kayınbabası L. Paulus'a (26) ne dersin? Ya öteki yaşlılar, düşünceleriyle, öğütleriyle devleti koruyan Fabricius, Curius, Coruncaniuslar (27)... bunlar elleri boş mu duruyorlardı? Appius Claudius yaşlılığında, üstelik kör (28) de olmuştu, ama gene de senato Pyrrhos'la barışmaya, anlaşmaya yanaştığı sırada Ennius'un şiirine soktuğu şu sözleri söylemekte duraksamadı:

"Şimdiye dek başınızda olan aklınız nereye gitti de
Çılgınlar gibi yolunuzu şaşkırdınız?" (29)

Bundan ötesi de böyle çok güçlüdür; o şiiri bilirsiniz elbette; aslında bizzat Appius'un kendi söylediği söylev de saklanıp korunmuştur. Hem Appius bu işi ikinci konsüllüğünden on yedi yıl sonra görmüştür; üstelik iki konsüllüğü arasında on yıl geçmiş ve konsül olmadan önce kensorluk (30)da yapmıştır. Demek ki Pyrrhos (31) savaşı sırasında adamakıllı yaşlıydı. Gerçekten böyle etkinlik gösterdiğini dedelerimizden de dinledik. Demek yaşlıların işe yaramadığını söyleyenler boş konuşuyorlar; böyle bir savda bulunmakla, denizde dümencinin hiçbir işe yaramadığını söylemiş gibi oluyorlar; 'Öyle ya' diyorlar, 'gemide kimi direğe tırmanır, kimi güvertede koşuşur, kimi sintineyi boşaltır, dümenciye dümen elinde geminin kılıcında rahat rahat oturur.' Yaşlılar gençlerin yaptığı işleri yapmazlar, ama çok daha büyük, çok daha iyi işler görürler. Büyük işler kol gücü ya da hız ve çeviklikle değil; düşünce, sözünü geçirme, ortaya doğru düşünceler atmayla başarılıdır. Genellikle yaşlılar bu artamlardan yoksun olmak şöyle dursun, onları artırmışlardır bile. Eğer er, tribun, legat (32) ve konsül olarak türlü savaşlara girmiş olan beni, şimdi savaşmıyorum diye boş duruyor sanıyorsanız, o başka... Ama hiç de öyle değil, çünkü nelerin yapılması gerektiğini ve nasıl yapılacağını senatoya ben gösteriyorum: öteden beri kötü niyetler besleyen Kartaca'nın savaş ilan etmesini beklemeden ben ilan ediyorum; onun yerle bir olduğunu görmedikçe içim rahat etmeyecek (33). Scipio, keşke ölümsüz tanrılar o onuru sana verse, keşke dedenin yarıda bıraktığı işleri sen sona erdirsen! O öleli otuz üç yıl oluyor: ama gelecekteki bütün kuşaklar onun adını anacak. Ben kensor olmadan bir yıl önce ve konsül olduktan dokuz yıl sonra öldü; ben konsülken o da ikinci kez konsül olmuştu (34). Yüz yaşına dek yaşasaydı, yaşlı olduğu için üzülür müydü sanki? Evet, baskın, saldırı, uzaktan mızrak atma, kılıç elde göğüs göğüse dövüşmeyle değilse de; sağduyulu ve parlak düşünceleriyle iş görürdü. Bu artamlar yaşlılara vergi olmasaydı, atalarımız meclislerin en yükseğine senato adını vermezlerdi (35). Sparta'da en onurlu görevlerde bulunan kimselere "Yaşlılar" denir; bunlar gerçekten de yaşlıdırlar (36). Yabancı ülkelerde olup bitenleri bir okur ya da dinlerseniz, görürsünüz ki en büyük devletler gençlerce yıkıma sürüklenmiş, yaşlılarca da kurtarılmış ve kalkındırılmıştır.

Şair Naevius'un Ludus'unda şöyle bir soru sorulur:

"Baksanıza, nasıl oldu da o koca devleti öyle yıkıverdiniz (37)?"

Verilen türlü yanıtlar arasında başlıcası şudur:

"Yeni yeni söylevciler türemişti; bunlar kafasızdılar, bilgisizdiler."

Doğallıkla, düşüncesizlik çiçeği burnundakilere, akıllılık da yaşını başını almış olanlara vergidir. Ama, yaşlandıkça bellek zayıflar, derler. İşletmezsen ya da yaratılıştan ağır işliyorsa, zayıflar elbette. Themistokles bütün yurttaşlarının adlarını bellemişti; yaşı ilerlediğinde Aristeides'e Lysimakhos (38) diye mi selam vermeye başladığını sanıyorsunuz? Bana gelince, ben yalnızca bugün yaşayanları tanımakla kalmayıp, onların babalarını da, dedelerini de tanırım ve mezarlar üzerindeki yazıları

okurken, dedikleri gibi belleğimi yitirmekten korkmam; çünkü, bunları okumakla ölümler belleğimde canlanır. Bir yaşlının hazinesini gömdüğü yeri unuttuğunu doğrusu hiç duymadım; yaşlılar iş edindikleri şeyleri, mahkeme için saptanan günleri, kimden alacakları, kime verecekleri olduğunu akıllarında tutarlar. Ya hukukçular, pontifexler (39), angurlar, yaşlı filozoflar... öyle çok şey anımsarlar ki onlar... Yaşlıların aklına bir şey olmaz, yeter ki çabalarını ve eylemlerini sürdürsünler; bu, yalnızca parlak ve onurlu konumlarda bulunan kimseler için değil, devlet işlerinden uzak, kendi halinde bir ömür sürenler için de böyledir. Sophokles, en yaşlı zamanında bile tragedyalar yazdı; dahası, bu uğraşı yüzünden malını yönetmeyi savsaklıyor gibi görüldüğü için oğulları onu mahkemeye verdiler. Bizde servetini iyi yönetemeyen babaların, mallarıyla uğraşmasını yasaklamak nasıl gelenekse (40); yargıçların öylece, sanki o aklını yitirmiş bir insanmış gibi, servetini elinden almalarını istiyorlardı. Dediklerine göre, o zaman yaşlı adam, elinde tuttuğu ve az önce yazmış olduğu Oidipos Kolonos'ta adlı yapıtını yargıçlara okumuş ve bu yapıtının deli işine benzeyip benzemediğini sormuş; yapıt okunduktan sonra da yargıçların kararıyla aklanmış. İşte yaşlılık, bu adamı, Homeros'u, Simonides'i, Stesikhoros'u, demin söz etmiş olduğum İsokrates'i, Gorgias'ı, en büyük filozofları; Pythagoras'ı, Demokritos'u, Platon'u, Xenokrates'i, daha sonra Zenon'u, Kleantes'i ya da sizin Roma'da gördüğünüz stoacı Diogenes'i (41) çalışmalarına son vermek zorunda bırakmış mıdır? Hepsi yaşadıkları sürece etkin de olmamışlar mıdır?

Haydi bu yüce uğraşları bir yana bırakalım; Sabin topraklarında komşum ve ahabım olan öyle Romalı köylüler sayabilirim ki, onlar başta olmadan ekim, biçim, ürünün ambarlara yerleştirilmesi gibi en önemli tarla işleri hemen hemen hiç görülmez. Ama bunda pek şaşılacak bir şey yok: Öyle ya, ne kadar yaşlı olursa olsun, bir yıl daha yaşayabileceğini düşünmeyen var mıdır? Ama uğraştıkları işlerden hiçbir yarar görmeyeceklerini bile bile didinenler de vardır. Bizim Statius'un Synephebi adlı komedyasında dediği gibi:

"Kendisinden sonra geleceklere yarasın diye ağaç dikerler (42)". Gerçekten de çiftçi yaşlı olsa bile, kimin için ekiyor diye sorana hiç duraksamadan şu yanıtı verir: "Ölümsüz tanrılar için; çünkü onlar, bu serveti yalnızca dedelerimden almamı değil, onu benden sonrakilere bırakmamı da istiyorlar." Caecilius'un kendisinden sonraki kuşağı düşünen yaşlı adam üzerine söylediği o söz, gene onun söylediği şu sözlerden daha doğrudur:

"Pollux hakkı için, ey yaşlılık, başka hiçbir dert getirmesen de gelirken yanında getirdiğin şu dert yeter:

İnsan çok yaşayınca, görmek istemediği birçok şeyi görür." (43)

Öyle ama, belki görmek istediği birçok şeyi de görür; hem istenmedik şeyler çoğu kez gençlikte de başa gelir. Caecilius,

"Bence yaşlılıkta en acı şey:

O yaşı gelen insanın başkalarına sıkıntı verdiği masıdır" (44).

demekle daha da çok yanılmıştır. Yaşlıların can sıktıklarını değil, hoşla gittiklerini söylemek daha doğru olur: öyle ya, akli başında yaşlılar iyi huylu gençlerden nasıl hoşlanır, gençler kendilerine saygı ve sevgi gösterdiklerinde yaşlılığa nasıl daha kolay katlanırlarsa, buna karşılık gençler de yaşlıların öğütlerini dinlemekten zevk alır ve onlar sayesinde erdeme karşı bir heves duyarlar; benim

sizinle birlikte bulunmaktan duyduğum zevk, sizin duyduğunuz zevkten az değildir, sanıyorum. Görüyorsunuz ya uyuşuk ve devinimsiz olmak şöyle dursun, yaşlılar çalışkandırlar, boş durdukları yoktur, hem de zorlu işler görürlər; insan önceleri neyle uğraşmışsa, elbet yaşlılığında da onunla uğraşır. Ya yeni yeni şeyler öğrenenlere ne dersiniz? Örneğin Solon'un, dizelerinde, "Yaşlı olduğum halde her gün yeni bir şey öğreniyorum (45)" diye övündüğünü görüyoruz; ben de öyle bu yaşlılığımın Yunan yazını öğrenim: bu işe, sanki çoktandır süren bir susuzluğu dindirmek istermiş gibi, delice sarıldım; niyetim demin size örnek olarak verdiğim şeyler üzerine bilgi edinmekti; Sokrates'in sazla uğraştığını öğrendiğim zaman benim de o işi yapacağım geldi (eskiler saz çalmasını öğrenirlerdi); sonra, sazla değil ama hiç olmazsa Yunan yazınıyla uğraştım.

Yeni yetiştiğim sıralarda bir boğa ya da bir fil kadar güçlü olmak umurumda olmadığı gibi, şimdi de gençlikteki gücümü yitirişim (yaşlılığın ikinci kötü yanı buydu) umurumda değil. Elinde olanı kullanmak gerek; ve her ne işe girişirsen, buna gücünün yetip yetmeyeceğini düşün. Krotonlu Milon'un (46) sözünden daha çok küçümsenecek söz olabilir mi? Milon artık yaşlı olduğu sıralarda, alanda beden eğitimi yapan atletleri görmüş ve kendi kollarına bakıp ağlaya ağlaya, "Ah, bunlar öldü artık!" demiş. Hey akılsız! Onlar senden daha cansız değil, hiçbir zaman kendi değerine ün kazanmadın ki... ününü sen ciğerlerine ve pazuna borçlusun. Yurttaşları için hukuk kurallarını kaleme alan Sex. Aelius, ondan çok önce yaşamış olan T. Coruncanius, P. Crassus (47) hiç böyle sızlanmadılar, onların bilgileri son nefeslerine kadar sürdü. Söylevciye gelince, yaşlandığında, gücünün azalmasından korkuyorum, çünkü onun işi yalnızca zekâ işi değil, aynı zamanda soluk ve güç işidir. Gerçi ak saçlı yaşlıların sesine, bilmem nasıl olur da bir canlılık gelir; ben şimdiye dek bunu yitirmiş değilim, yaşımı da görüyorsunuz; ama, böyle olsa da yaşlılara dingin ve durulmuş bir konuşma yakışır; konuşmasını bilen bir yaşlının iyi hazırlanmış ve dingin sözleri, çoğu kez dinleyicileri etkiler; bu işi kendin beceremezsen de, bir Scipio'ya, bir Laelius'a yol gösterebilirsin. Öğrenmek hevesiyle dolu gençlerin, bir yaşlının çevresini almasından daha hoş bir şey var mıdır? Yaşlıların yeni yetişenlere ders verecek, onları yetiştirecek, onlara toplumsal görevlerin hepsini öğretecek güçte olmadıklarını mı söyleyeceğiz? Bundan da daha güzel bir iş olabilir mi? Bence, Cn. Scipio ile P. Scipio, ve atalarından ikisi: T. Aemilius ile P. Africanus, soylu gençler arasında bulunmakla mutlu görünüyordı: güçleri azalsa ya da yok olsa bile, iyi ve yararlı şeyler öğretenlerin mutlu olmadıklarını sanmamak gerek; hem kuşkusuz ki bu güçsüzlük yaşlılıktan çok, gençlikteki yaramazlıkların bir sonucudur; yeni yetişenlerin zevke düşkünlüğü ve taşkınlığı, yaşlılığa miras olarak güçsüz bir beden bırakır. Xenophon'da okuduğumuza göre, Kyros ölürken, son sözleri olarak, iyice yaşlanmış olmasına karşın, yaşlılığında hiçbir zaman kendisini gençliğindekinden daha zayıf duyumsamadığını da söylemiş (48). Ben henüz çocukken, ikinci konsüllüğünden dört yıl sonra pontifex maximus (49) olmuş ve rahiplikte yirmi iki yıl çalışmış olan Metellus'u (50) ömrünün sonunda gençliğini aramayacak denli güçlü gördüğümü anımsarım. Gerçi kendisinden söz etmek yaşlılığa özgü olan ve biz yaştakilerde hoş görülen bir şeydir, ama ben kendimden söz etmeye hiç gerek görmüyorum.

Homeros'un destanındaki Nestor'un, nasıl durup durup kendi artamlarından söz ettiğini (51) elbette bilirsiniz. Öyle ya, üç insan kuşağı görmüştü; haklı olarak övünürken, onda kendini beğenmiş ya da geveze görünme korkusu yoktu. Ağzından, Homeros'un dediği gibi, gerçekten baldan tatlı sözler akardı (52); bu tatlılığa sahip olmak için de hiç beden gücüne gereksinmesi yoktu; bununla birlikte Yunanlıların o ünlü önderi, Aias'a değil, Nestor'a benzer on adamı olsun ister ve bu isteği yerine gelecek olsa Troya'nın kısa sürede yenileceğinden kuşkusuz yoktur. (53) Her neyse, sözü gene kendime

getiriyorum: Seksen dört yaşındayım; ben de Kyros'un övündüğü şeyle övünebilmek isterdim; ama hiç olmazsa diyebilirim ki, Kartaca savaşında asker ya da aynı savaşta questor olduğum ya da İspanya'da konsüllük ettiğim ya da dört yıl sonra Termopiller'de M. Acilius Glabrio (54) konsülken askerî tribün (55) olarak döğüştüğüm zamanlardaki gücüm yoksa da, gördüğünüz gibi, yaşlılık beni büsbütün güçsüzleştirmede, çökertmedi; senatoda, kürsüde, arkadaşlarımla, müvekkillerimle, konuklarımla konuşurken, gücümün eksikliği duyulmuyor; çünkü, "Yaşlılığın uzun sürsün istiyorsan, erken yaşlan" öğüdünde bulunan o eski ve beğenilen atasözüne benim hiçbir zaman aklım yatmadı. Erken yaşlanmaktansa, yaşlılığım kısa sürsün, daha iyi. Bakın, şimdiye dek beni görmek isteyen hiç kimseye, "İşim var" demedim. Oysa gücüm her ikinizinkinden de azdır. Sizde de yüzbaşı T. Pontius'un (56) gücü yok, ama o güçlüdür diye sizden daha mı değerlidir? Yalnızca, insan gücünü yönetmesini bilmeli, ancak gücünün yettiği kadarına el atmalı: işte böyle olursa, insan, eski gücüm kalmadı diye yazıklanmaz. Dediklerine göre Milon (57) Olympia alanına omuzlarında canlı bir öküzle girmiş. Sana böyle bir beden gücünün mü, yoksa Pythagoras'taki zekâ gücünün mü verilmesini isterdin? Her neyse, bu nimet elindeyken yararlan, elden gittikten sonra onu arama: yok eğer delikanlıların çocukluğu, yaşları biraz ilerlemiş olanların delikanlılık çağını aramaları doğruysa, o başka... Ömrün gidişi bellidir, doğanın çizdiği bir tek yol vardır, basit bir yol; ve her çağın kendisine göre bir durumu vardır; çocuklarda zayıflık, yetişkinlerde taşkınlık, orta yaşlılarda ağırbaşlılık, yaşlılarda olgunluk, doğal durumlardır, bunları zamanında kabullenmek gerekir. Dedeni konuk etmiş olan doksanlık Masinissa'nın (58) bugün neler yaptığını sanırım duymuşsundur, Scipio; o adam yola yaya çıktı mı, dünyada ata binmez; atla çıkınca da attan inmez: yağmur, soğuk dinlemez, başı açık gezer; sağlam yapılı bir vücudu vardır ve bu sayede krallığın bütün görev ve işlerini başarır. Demek ki beden eğitimi ve ölçülü yaşamayla, insan yaşlanınca bile eski gücünün bir kısmını koruyabiliyor.

Yaşlıların gücü mü yoktur? Yaşlıların güçlü olmaları istenmiyor ki! Yasa ve gelenekler, haklı olarak, biz yaştakileri güçsüz yapılamayacak işlerden başışık tutuyor (59). Böylece yalnızca yapamadığımız değil, yapabildiğimiz işlerden de uzak tutuluyoruz. "Evet ama öyle halsiz yaşlılar vardır ki hiçbir görevle uğraşamaz; yaşamda yapılması gereken işlerden hiçbirini yapamazlar" diyen olabilir. Buysa yaşlılığa özgü bir eksiklik değil, sağlığa bağlı bir şeydir. P. Africanus'un seni evlat edinen oğlu (60) nasıl da zayıftı! Sağlığı nasıl da bozuktu! Daha doğrusu nasıl da sağlıksızdı! Böyle olmasaydı, devletin ikinci bir güneşi olurdu; hem babası gibi yüksek ruhluydu, hem üstelik daha derin bilgisi vardı. Gençler bile zayıf bünyeli olabildiğine göre, yaşlıların kimileyin zayıf bünyeli olmalarında şaşılacak ne var? Yaşlılığa katlanmak, kusurlarını çabalarımızla gidermek gerek. Sağlığı göz önünde tutmak, bedeni ölçülü olarak işletmek, gücümüzü yok edecek denli değil, tazeleyecek denli yiyip içmek gerek. Hem yalnızca bedene değil, asıl zihne ve ruha özen göstermeli; çünkü yağsız kalan lambanın söndüğü gibi, bunlar da beslenmezse, yıkıma uğrarlar. Çok yorucu olan bir beden eğitimi, kuşkusuz bedeni ağırlaştırır; zihinse, işletildiğinde çevikleşir. Caecilis (61) "komedyalardaki budala yaşlılar" derken, her şeye inanıveren, unutkan, gevşemiş yaşlıları anlatmak ister; bu eksiklikler de yaşlılığın değil; uyuşuk, tembel, uykucu bir yaşlının eksiklikleridir. Taşkınlık ve zevk düşkünlüğünün yaşlılardan çok gençlerde; ama gençlerin de hepsinde değil, ahlâkı şöyle böyle olanlarda görülen eksiklikler olduğu gibi; genellikle bunaklık denen ve yaşlılara özgü olan aptallık da her yaşlıda değil, hafif akıllı yaşlılarda olur. Appius dört güçlü oğlunu, beş kızını, öyle koca bir evi, o kadar müvekkili, ilerlemiş yaşında, hem de kör olmasına karşın yönetirdi; çünkü yay gibi gergin bir zekası vardı; dinçliğini yitirip yaşlılığa boyun eğmemişti: Evindekilerden yalnızca saygı görmekle kalmaz, onlara üstelik hükmederdi: köleler ondan korkar, çocuklar çekinir, hepsi de onu severdi; o evde, dedelerden

kalma göreneklere ve düzene uyulurdu. İşte insan kendisini böyle savunur, hakkını korur, kimseye uymaz, son soluğuna dek ailesine sözünü geçirirse, yaşlılığı onurlu olur. Gençlerde yaşlıların, yaşlılarda da gençlerin kimi özelliklerinin bulunması, bence iyi bir şeydir: Bu düşünceyi benimseyen, beden bakımından yaşlanabilir, ama ruh bakımından hiçbir zaman yaşlanmaz. Şimdi Origines adlı yapıtımın yedinci kitabıyla uğraşıyorum; eski zamanlarla ilgili bütün yapıtları topluyorum; savunmuş olduğum önemli dâvâlar dolayısıyla verdiğim söylevlerin hepsini gözden geçiriyorum; augur ve pontifex hukukunu, yurttaşlar hukukunu inceliyorum; bundan başka Yunan yazınıyla da çok uğraşıyorum; belleğimi işletmek için, Pythagorasçılar gibi, gündüzleri her dediğim, her duyduğum, her yaptığım şeyi akşamları aklımdan geçiriyorum. Ruhun yapacağı eğitim budur, zihnin tutacağı yol, işte bu yoldur. Böyle işlere kendimi verip çalışırken, alın teri dökerken beden gücümün yokluğunu pek duymuyorum. Arkadaşların yardımına koşuyor, senatoya sık sık gidiyor, hem de üzerlerinde iyice, uzun uzun düşünülmüş düşünceler ortaya atıyorum. Bu düşünceleri de beden gücüyle değil, akıl gücüyle savunuyorum. Bu işlerle uğraşamayacak duruma gelirim, artık o yapamadığım şeyleri yattığım yerde düşünmek de gene benim için bir zevk olur; ama sürdürdüğüm ömür gene eylemli olmama olanak veriyor. Çünkü kendisini işe veren, çalışan insan, yaşlılığın ne zaman geldiğini duymaz. Böylece yavaş yavaş, ayırımına varmaksızın yaşlanır ve birden çöküvermez de ağır ağır söner. Gelelim yaşlılığa buldukları üçüncü eksikliğe; yani zevklerden yoksun olmasına. Yaşlılık bizden gençliğin o en kötü eksikliğini uzaklaştırıyorsa, ne büyük bir iyilik ediyor! Değerli gençler, büyük ve ünlü bir adam olan Tarentum'lu Arkhytas (62) bakın bir zamanlar neler söylemiş. O söylediklerini bana, yeni yetiştiğim ve Q. Maximus ile Tarentum'da bulunduğum sıralarda anlatmışlardı. Arkhytas'a göre maddî zevk, doğanın insanlara verdiği en uğursuz belâdır; bunu elde etmek için doymak bilmez istekler, düşünce ve ılımlılıktan uzak olarak alevlenir. Yurda ihanet etmeler, devleti yıkmalar, düşmanlarla gizli görüşmeler hep ondan çıkar: şehvetin göze aldırmadığı hiçbir suç, hiçbir kötü eylem yoktur; insanlar fuhuş, zina ve bunlara benzer her rezaleti şehvetin çekiciliğine kapılarak yaparlar; başka bir nedenle değil. İster doğa, ister bir tanrı, insanoğluna her şeyden üstün olan akli verirken, şehvetin bu tanrısal armağana, bu bağışa en büyük düşman olmasını istemiş. Çünkü kendisini zevke kaptıran insanda ılımlılık diye bir şey kalmaz ve genellikle, şehvetin egemen olduğu yerde erdem tutunamaz. Bunu daha iyi anlatmak için Arkhytas, "Zevke son derecede kapılmış bir insan düşünün" diyormuş. Onun düşüncesine göre, kimse kuşku duymaz ki böyle bir insan, bu zevkin etkisi altında kaldığı sürece her türlü düşünceden, her türlü uslamlamadan uzak olur, hiçbir şeye kafa yormaz. Onun için maddi zevkten daha tiksiniyecek, daha zararlı bir şey yoktur. Çünkü bir de yeğin ve sürekli olursa, ruhun bütün ışığını söndürür. Arkhytas bunları Caudium savaşında, konsül Sp. Postumus ile T. Veterius'u yenen adamın babası olan Samnit kavminden C. Pontius ile konuşmuş (63), hem o konuşmada Atinalı Platon da bulunmuş; Roma dostluğuna bağlı kalan, bizim Tarentumlu Nearkhos, bunu büyüklerinden duyduğunu söylerdi; Platon'un L. Camillus (64) ile Appius Claudius'un konsüllüğü sırasında Tarentum'a geldiğini de tarihte okudum. Bu sözlerle neyi anlatmak istiyorum, biliyor musunuz? Size şunu anlatmak istiyorum: Usamlamayla, akılla zevk isteğini kendimizden uzak tutamadığımız göre, doğru olmayan bir şeyin önüne geçtiği için yaşlılığa karşı büyük bir minnettarlık duymamız gerek. Çünkü zevk isteği insanda düşünce bırakmaz; usamlamanın düşmanıdır; hem (değiş yerindeyse) aklın gözlerini körleştirir ve erdemle hiç ilgisi yoktur. İstemeye istemeye bir iş yaptım: yiğit T. Flaminius'un kardeşi L. Flaminius'u (65) yedi yıl konsüllük ettikten sonra senatodan çıkarttım; ama ne yapayım, şu zevk düşkünlüğünün rezil bir şey olduğunu göstermek gerekir diye düşündüm. Çünkü bu adam konsül olarak Gallia'da bulunduğu zaman, sofrasındaki kötü bir kadının sözüne uyup

işledikleri suçtan dolayı idam cezasına çarptırılarak hapse atılmış olanlardan birinin başını vurdu. Öncelikle olan kardeşi Titus censor iken L. Flaminius bunun cezasını çekmedi; onun, evinde ahlâksızca, işinde onursuzca davranmasına yol açacak denli çirkin ve önüne geçilmez bu zevk düşkünlüğünü, doğrusu Flaccus ile ben hiçbir bakımdan hoş görmedik.

Büyüklerim, ta çocukluklarında yaşlılardan duymuşlar, anlatır dururlardı: C. Fabricius, Pyrrhos'a elçi olarak gittiğinde Thessalialı Kineas'tan (66), Atina'da bilge diye geçinen biri bulunduğunu ve bu adamın, "Her yaptığımız işin sonunda zevk olmalıdır" dediğini duyunca şaşakalmış. Bunu Fabricius'dan duyan M. Curius ile T. Coruncanius (67), Samnitlere ve Pyrrhos'un kendisine, hep bu düşüncenin kabul ettirilmesini isterlermiş: Kendilerini zevke vermeleri ve böylelikle kolayca yenilebilmeleri için M. Curius, kendi konsüllüğünden beş yıl önce, dördüncü kez konsüllük ederken devlet uğruna canını veren P. Decius'un (68) yakın arkadaşıydı. İşte bu adamı Fabricius da, Coruncanius da bilirdi; bunlar kendi yaşamlarına, sözünü ettiğim Pub. Decius'un davranış biçimine dayanarak şöyle bir yargıya varıyorlardı: Kesin olarak yaratılış bakımından en güzel, onurlu bir şey vardır; bu şey, kendisi için istenir ve insan olan, zevki küçümser, bir yana bırakır da, ona erişmeye çalışır. Ne diye zevk üzerinde bu kadar çok duruyorum sanki? Çünkü yaşlıların zevki aramamaları bir eksiklik değil; tersine, övünülecek bir şeydir. Yaşlılar şölenlerden, güzel sofralardan, sık sık kadeh boşaltmaktan uzak mı kalıyorlar? Öyleyse sarhoşluktan, sindirimsizlikten, uykusuzluktan da uzak kalıyorlar demektir. Zevkin tadına kolay kolay doyamadığımızı göre, ona, yaşlandığımızda da biraz yer vermek gerekiyorsa (Platon, tanrısal bir buluşla, zevke, "kötülüklerin yemi" (69) der; çünkü, kuşkusuz ki insanlar yemle yakalanan balıklar gibi zevke kapılıp kötülüğe sürüklenirler) zengin sofralarda bol bol yiyip içmekten çekinsek bile, alçakgönüllü sofralardan pekâlâ zevk alabiliriz. Çocukluğumda, Kartacalıları deniz savaşında ilk kez yenen Marcus'un oğlu C. Duillius'u (70), yemekten sonra evine döndüğünde sık sık görürdüm; yanında mumların, flüt çalan birinin bulunması hoşuna giderdi; devlet işleriyle ilgisi olmayan bir kimsenin böyle şeyler yapmaya kalkması, o zamana dek görülmemiş bir şeydi; ama, onun bu keyfi davranışı, ününden dolayı hoş görülüyordu. İyi ama, ben ne diye başkalarından söz ediyorum? Kendime döneyim artık. Bir kez, öteden beri bir tarikata bağlıyım; Frikyalı Büyük Ana'nın Kültü (71) ülkeye girdikten sonra, benim questorluğumda başka tarikatlar da kuruldu. Benimle aynı tarikattan olan kimselerle çok sıradan bir sofrada yemek yedim, ama o zaman gençlik ateşi vardı; yaş ilerleyince her şey günden güne daha ılımlılaşıyor. Şölenlerde de maddi zevklerden çok arkadaşlarımla birlikte olmaya, söyleşiye değer verirdim. Dedelerimiz iyi etmişler de arkadaşları bir araya toplayan sofralara "convivium" demişler. Öyle ya, insan birlikte yemek yedikleriyle birlikte yaşar. Bu sözcük, Yunanlıların aynı anlama gelen sözcüklerinden daha güzel. Yunanlılar "convivium"a karşılık, hem yemek hem içmek imgesini uyandıran birer sözcük (72) kullanmakla en az önemi olan şeye, en çok önem vermiş oluyorlar.

Söyleşmek benim için bir zevk olduğundan, erken kurulan sofraya oturmak doğrusu hoşuma gider. Yalnızca yaşlılarımla değil (aslında bunlardan pek az kaldı), siz yaştakilerle de, hele sizlerle... Konuşma hevesini artırıp, yeme içme hevesini azaltan yaşlılığa pek çok minnet borçluyum. Yemek, içmek insanın hoşuna gidebilir (zevke pek savaşa ilân eder gibi olmayayım; belki de bir dereceye dek, doğaya uygun bir şeydir); bana sorarsanız, yaşlılar bu zevkleri duyamayacak durumda değildirler. Bana gelince, dedelerimizden kalma bir göreneğe göre, sofranın başında oturmaktan hoşlanırım; gene dedelerimizde görenek olduğu gibi, şölenlerde sofranın başında oturanın bir konuşma yapmasından, Xenophon'un Symposion'undaki gibi, küçük olurlar ve damla damla içilirlerse içki kadehlerinden (73), yazın serinlikten, kışın güneşin ve ateşin sıcaklığından hoşlanırım. İşte Sabinlerdeki çiftliğimde

aradığım şeyler bunlardır, komşularımı her gün soframa toplarım; değişik konular üzerinde konuşarak bu şölenleri gecenin geç saatlerine dek, uzatabildiğimizce uzatırız. Ama, insanın sanki içini gıcıklayan öyle zevkler vardır ki, yaşlılar onları duyamazlar, diyebilirsiniz. Doğru; ama, onlar bu zevklerin yokluğunu da duymazlar. Yokluğunu duymadığın şeyin üzüntüsünü de duymazsın. Sophokles'e, üzerine yaşlılık çöktüğünde, "Aşkla aran nasıl?" diye sorulunca, haklı olarak, şöyle demiş: "Tanrılar korusun! Ben ondan elimi eteğimi seve seve çektim; kaba, çılgın bir efendinin elinden kurtulmuş gibiyim." Tutkulu kimseler için bu gibi şeylerden yoksun kalmak çekilmez ve üzücü bir dert olabilir; ama gözü doymuşlar, hevesini almışlar için böyle zevklerden yoksun kalmak, onları tatmaktan daha hoştur; daha doğrusu, bir şeye karşı istek duymayan ondan yoksun kalmış değildir. Bence istek duymamak daha hoş bir şeydir. Evet, gençlik denen o mutlu çağda bu zevkler daha çok tadılır; ama bunlar, dediğim gibi, insanı küçülten zevklerdir; sonra yaşlılar bu zevkleri doya doya tadamıyorlarsa da, bunlardan büsbütün yoksundurlar da denemez. Ambivius Turpio'yu (74) ilk sıralardan seyreden biri, elbette daha çok zevk duyar, ama arka sıralardan seyredenler de zevk duymaz değiller; işte bunun gibi, gençler mutluluk veren duygulara yakından bakarak, sanırım daha çok zevk duyarlar; yaşlılar uzaktan bakarlar, ama onlar da yeter derecede zevk duyarlar. Zevk düşkünlüğüne, yükselme hırsına, başkalarını geçmek için didinmeye, düşmanlıklara, tutkuların tümüne sanki hizmet ettikten sonra, ruhun yapayalnızca kalması, dedikleri gibi, kendisiyle başbaşa yaşaması, ne paha biçilmez bir zevktir! Öğrenim ve bilgiyle beslenirse, insana istediğini yapma zamanı bırakan yaşlılıktan hoş bir şey de yoktur. Scipio, babanın candan arkadaşı olan C. Galus'un (75) yeri, dahası, göğü ölçmekle uğraştığı sıralarda bitkinleştiğini gördük. Nice zamanlar gün ışığı, onu geceleyin çizmeye koyulduğu çizimlere dalmış görmüş; nice zamanlar gece onu, sabahtan beri uğraştığı bir işin başında bulmuştur! Ay ve güneş tutulmalarını bize çok önceden bildirmek onu ne çok sevindirirdi! Bunlar gibi ağır olmayan, ama gene de emek isteyen işlere ne diyeyim? Naevius, Kartaca Savaşı'nı; Plautus da Truculentus'u, Pseudolus'u yazdılar diye ne büyük sevinç duyarlardı! Ben doğmadan altı yıl önce, Cento ile Tuditanus'un (76) konsüllüğü sırasında tiyatro oynatmış, yetişkinlik çağıma kadar yaşamış olan Livius'un (77) da yaşlılığını gördüm. P. Licinius Crassus'un pontifex hukuku ve yurttaşlar hukuku konusundaki çalışmalarına, geçen gün pontifex maximus olan şu P. Scipio'ya (78) ne dersiniz? Bu saydıklarımın hepsinin, ileri yaşlarında da o işlerle canla başla uğraştıklarını gördük. Ennius'un haklı olarak, "İnanırcılığın ta kendisi" (79) dediği M. Cethegus'un da (80) yaşlılığında bile güzel söz söylemeye ne büyük bir çabayla çalıştığını görürdük. Bu gibi zevklerle sofraya eğlencelerinin, tiyatronun, kötü kadınların vereceği zevk karşılaştırılabilir mi? Bilimsel çalışma, akli başında ve iyi yetişmiş kimselerde yaş ilerledikçe artan bir zevktir. İşte Solon'un önce de sözünü ettiğim bir dizesinde, "Her gün bildiklerime birçok şey katarak yaşlanıyorum" demesi, kendisi için bir onurdur. Şurası kesin ki hiçbir maddi zevk, manevi zevklerden daha üstün olamaz.

Şimdi, inanılmayacak kadar hoşlandığım çiftçilik zevklerine geçiyorum: Yaşlılık hiçbir zaman bu zevklere engel olamaz ve bunlar, bana kalırsa, bilge olan bir insanın yaşamıyla yakından ilgilidir. Çünkü bu zevkler toprağa bağlıdır; o toprak ki, hiçbir zaman buyruklara uymazlık etmez ve aldığını hep bol bol geri verir; kimi zaman kazanç azdır, ama çoğu kez bol olur. Hem ben yalnızca ürünü değil, topraktaki verim gücünü de, ondaki özü de severim; toprak yumuşatılmış ve sürülmüş bağına tohumu aldıktan sonra, onu önce kapalı tutar; bu kapama işini gösteren "occatio" (81) sözcüğü de bundan gelir; sonra, toprak ısıyla ısınan tohumu basınçla çatlatır ve yeşil bir ot çıkartır; bu ot, kökteki liflere dayanarak yavaş yavaş boy atar, düğümlü anız olarak dimdik yükselir; sanki artık

erginleşiyormuş gibi, bir kılıfa girer; bu kılıftan çıkınca da sıra sıra dizilen buğdayı oluşturur ve kendisini küçük kuşların gagalarından kılıçktan bir siperle korur. Asmaların nasıl dikildiğini, nasıl yeşerdiğini, nasıl büyüdüğünü anımsatmaya ne gerek? Ama, yaşlılığımın erinç ve sevincini oluşturan şeyleri size anlatmak zevkine doyamıyorum. Topraktan çıkan bütün bitkilerin yaşama gücünü bir yana bırakıyorum; o güç ki, küçücük bir incir ya da bir üzüm çekirdeğinden ya da başka meyve ve fidanların ufacık tohumlarından koca koca kökler, dallar oluşturur... Ama aşılar, filizler, incecik dallar, çelikler, daldırma çubukları insana hayranlık dolu bir sevinç vermez mi? Yapı olarak dik duramayan ve desteği olmazsa toprağa düşen asma kendisini dik tutabilmek için elleriyle sarılırmış gibi, filizleriyle rasladığı şeylere sarılır; asma yerde sürünerek şuraya buraya kollar salınca, sık sık filiz vermesin ve çok büyüüp her yana yayılmasın diye, bağcı onu bıçakla budayıp dağılmasının önüne geçer. İşte böylece, ilkyaz geldiği zaman budanmayan çubukların filiz düğümlerinde sürgün denen şey çıkar, üzüm de bundan olur; üzüm, toprağın suyu ve güneşin etkisiyle büyür; önceleri tadı çok ekşidir, sonra olgunlaşınca tatlılaşır; yapraklarla örtülü olduğundan, ılımlı bir ısıdan yoksun kalmadığı gibi, güneşten de kavrulmaz; bu meyveden daha verimli, görünüşü bakımından daha güzel ne olabilir? Elbette, demin de söylediğim gibi, bunun yalnızca ürününü değil, yetiştirilmesini de, doğanın kendisini de severim; asma sıırıklarının sıra sıra duruşunu, salkımların kafesli tahtalara tutturulmasını, kütüklerin bağlanmasını, asma daldırmasını da severim; dediğim gibi, asma dallarından birinin budanıp, birinin bırakılması hoşuma gider; toprağı çok daha verimli kılan sulamaları, tarlanın sürekli sürülmesini öveyim mi? Tarlayı gübrelemenin yararını anlatmaya gerek var mı? Tarla işleri üzerine yazdığım kitapta bunları anlattım; Hesiodos tarım konusundaki kitabında (82) bunların sözünü bile etmez; ondan birkaç yüzyıl önce yaşamış olduğunu kabul ettiğim Homeros ise, Laertes'in oğlunun özlemine hafifletmek için tarlasına baktığını ve onu gübrelediğini anlatır (83). Tarla işlerini insana hoş gösteren yalnızca ekinler, çimenlikler, bağlar ve fidanlıklar değildir; bahçe ve meyvelikler, koyunların kuzuların otlaması, arı sürüleri, çiçeklerin çeşit çeşit oluşu da bize zevk verir. Yalnızca türlü türlü ekme yolları değil, türlü türlü aşı yapmak da zevklidir; tarımda hiçbir iş bunlar gibi beceri istemez.

Tarla işlerinin verdiği zevklerden daha pek çok söz edebilirim, ama bu konu üzerinde söylediklerim çok bile. Hoş görün, çünkü beni böyle çok konuşmaya tarla işlerine karşı duyduğum heves itti; aslında yaşlılar, doğaları gereği, biraz gevezedirler; görüyorsunuz ya, yaşlılığın bütün eksikliklerinden sıyrıldığımı ileri sürmüyorum. M. Curius (84) Samnitleri, Sabinleri, Pyrrhos'u yendikten sonra yaşamının son bölümünü işte böylece, bir çiftçi gibi yaşayarak geçirdi; doğrusu onun köydeki evine baktığımda (benimkinden çok uzak değildir), hem o adamın yalın yaşayışına, hem de o dönemdeki ağırbaşlılığına ne denli hayran olsam azdır, diyorum. Evinde oturan Curius'a Samnitler, ona büyük miktarda altın getirdiklerinde, Curius, "Bence altın sahibi olmak değil, altın sahibi olanlara egemen olmak onurlu bir şeydir," diyerek, onları kapı dışarı etmiştir. İşte böyle yüksek bir ruh, o adamın yaşlılığını hoş bir duruma sokmaz mıydı hiç? Ama sözü kendimden uzaklaştırmamak için gene çiftçilere getiriyorum. Eskiden senato üyeleri, yani yaşlılar, ömürlerini tarlada geçirirlerdi; nitekim, L. Quinctius Cincinnatus'a (85) diktatör olduğu haberi, tarlasını sürerken verilmiş; magister equitum (86) C. Servilius Ahala, kırallıkta gözü olan Sp. Maelius'u (87) işte bu diktatörün buyruğuyla yakalayıp öldürtmüştü. Curius olsun, diğer yaşlılar olsun, senatoya köydeki evlerinden çağırılırlardı; onları almaya gidenlere işte bunun için "viatores" (88) denmiştir. Sorarım size: tarlalarını ekip biçmekle ömürlerini hoş eden bu insanların yaşlılığı acınacak bir yaşlılık mıdır? Bana kalırsa, bundan daha hayırlı bir yaşlılık olamayacağından kuşku yok. Tarımla uğraşmak, bütün insanlara

yaraması bakımından yalnızca bir görev değildir; dediğim gibi, verdiği zevk dolayısıyla insanların besinine, tanrılara tapınmalarına yarayan her şeyin bol ve verimli olmasını sağlaması nedeniyle de yararlı bir iştir ve bu maddelerin yokluğu bazılarında acı verdiği göre, artık zevkle barışıyorum. Malının başında bulunan meraklı bir çiftlik sahibinin şarap, zeytinyağı kilerleri her zaman dolu olur, erzakı bulunur, evi hep bolluk içindedir; domuz, oğlak, kuzu, tavuk, süt, peynir, baldan yana zengindir. Sonra bahçeye de çiftçilerin kendileri, ikinci bir kiler derler. Boş zamanlarda kuş tutma, avlanma köy yaşamını bir kat daha tatlılaştırır. Çayırın yeşilliğinden, ağaçların sıra sıra duruşundan, bağların, zeytinliklerin güzel görünümünden uzun uzadıya söz etmeye ne gerek var? Kısa keseceğim. İyi bakılmış bir topraktan, yarar bakımından daha verimli, görünüş bakımından daha güzel bir şey olamaz. Yaşlılık, toprağı işletme zevkine engel olmak şöyle dursun, insanı bu zevki tatmaya bile çağırır. Bu çağa eren bir kimse, ister güneşte, ister ateş başında ısınmak için köyden iyi bir yer; mevsimi gelince de gölgeliklerde ve su kıyılarında serinlemekten çok sağlığa yarar bir şey bulabilir mi? Silâhlar, atlar, kısa mızraklar, tokmaklı sopalar, top oyunu, avlar, koşular gençlerin olsun; çeşitli oyunlardan biz yaşlılara aşık kemiklerini ve zırları bıraksınlar, bunları da isterlerse bıraksınlar, çünkü yaşlılar oyunsuz da mutlu olabilirler.

Xenofon'un kitapları, birçok bakımdan yararlıdır; siz o kitapları okuyorsanız, bu işi dikkatle yapın, rica ederim. Mal, mülk yönetimi konusundaki Oikonomikos (89) adlı kitapta tarımı ne çok över! Bir kıral için toprağı işletmeye çalışmaktan daha uygun bir iş olmadığını anlayasınız diye, Sokrates bu kitapta Kritobulos (90) ile konuşur ve der ki: "Zekâsı ve saltanatının onuruyla herkesten üstün olan Pers kıralı genç Kyros (91), pek değerli bir insan olan Spartalı Lysandros Sardeis'e gelip, ona bağdaşıklardan armağanlar getirdiği zaman, Lysandros'a bir dost gibi ve incelikle davranmış ve bu arada çitle çevrilmiş, ağaçları özenerek dikilmiş bir toprağı göstermiş. Lysandros ağaçların boyuna, beşer ağaçlık tarhların düzgün sıralarına, sürülmüş ve temiz toprağa, çiçeklerden çıkan kokuların hoşluğuna hayran olmuş ve toprağa ölçü ve düzenle biçim verenin yalnızca çalışkanlığına değil, becerisine de şaştığını söylemiş; Kyros da ona şöyle yanıt vermiş: 'Bütün bunları ölçüp biçen benim; ağaçların sıralanışı, toprağın bölünmesi hep benim işim; bu ağaçların çoğunu kendi elimle diktim.' O zaman Lysandros kıralın erguvan renkli giysilerine, pırıl pırıl durumuna, Perslerinki gibi bol altınlı ve değerli taşlardan yapılmış süslerine uzun uzun bakmış ve demiş ki: "Sana haklı olarak mutlu diyorlar Kyros, çünkü sende değerle servet birleşmiş." İşte yaşlılar böyle bir mutluluğa pekâlâ erebilirler; yaşlılığın engel olmadığı başka işler de vardır ama özellikle tarım, yaşımız son derece ilerleyince de uğraşabileceğimiz bir iştir. İşittiğime göre, M.Valerius Corvinus (92) çalışma yaşamından çekildikten sonra yüz yaşına dek köyde oturup toprağını işletmiş. Bu adamın birinci konsüllüğüyle altıncısı arasında kırk altı yıl geçmiştir. Demek ki o, dedelerimizin yaşlılığın başlangıcı diye saptadıkları yaşa (93) dek onurlu memurluklarda bulunmuştur. Hem Valerius Corvinus ömrünün sonunda, ortasında olduğundan daha mutlu yaşamıştır, öyle ya, o zaman saygınlığı artmış, güçlükleri azalmıştı. Saygınlık da yaşlılığın şanıdır. L.Caecilius Metellus'a, Atilius Calatinus'a (94) ne çok saygı gösterilirdi! A. Calatinus için şu mezar yazıtı yazılmıştır:

"Birçok kimse, onun, yurttaşların en seçkini olduğunu düşünür."

Mezarına kazılmış olan bu şiirin bütününe biliyorsunuz. Herkesin övmekte söz birliği ettiği insan, haklı olarak erk sahibidir. Bir zamanlar pontifex maximus olan P.Crassus, ondan sonra aynı rahiplikte gördüğümüz M.Lepidus, ne adamlardı (95)! Paulus'a, Africanus'a ne diyeyim? Ya önce de sözünü

ettiğim Maximus'a (96) ne diyeyim? Bunların etkinliği yalnızca buyruklarından değil, bir baş hareketlerinden bile belli olurdu. Yaşlılık, hele onurlu bir ömür sürenlerin yaşlılığı insana bütün gençlik zevklerinden daha değerli sayılacak derecede büyük bir saygınlık kazandırır.

Yalnızca, unutmayın ki bütün konuşmamda gençlikteki temellere dayanan yaşlılığı övdüm; bundan çıkan sonuç: bir gün söyleyip herkese kabul ettirdiğim gibi, kendisini sözle savunan bir yaşlı, zavallıdır. Ne ak saçlar, ne yüzdeki kırışıklar insana hemen saygı sağlayamaz: ancak onurlu bir yaşamdan sonra bu olgun çağa yetişen kimse, saygının en güzel meyvalarına erişir. Bir yaşlıya selam vermek, yanına yaklaşmak, onu görünce ayağa kalkmak, önüne geçmemek, onu geçirmek, ona akıl danışmak gibi önemsiz ve sıradan görünen şeyler bile ona gösterilen saygının belirtisidir; bu saygı gösterilerine bizde de, ahlâkları oranında başka uluslarda da uyulur. Dediklerine göre, sözünü daha önce de ettiğim Spartalı Lysandros (97), hep, Sparta'nın yaşlıların en onurlu olarak yaşayacakları bir yer olduğunu söylemiş; öyle ya, hiçbir yerde yaşlılara o denli önem verilmez, hiçbir yerde öylesine saygı gösterilmez. Bir de şunu anlatırlar: Atina'da yaşlı bir adam oyunun ortasında tiyatroya girince, o kalabalık seyirciler içinde hiçbir yurttaşı kendisine yer vermemiş; ama elçi oldukları için özel yerlerde oturan Spartalıların yanına yaklaşıncı, hepsi ayağa kalkmış ve yaşlı kimseyi oturtmak istemişler. Seyircilerin hepsi birden onları alkışlayınca, içlerinden biri, "Atinalılar iyilik nedir bilirler; ama yapmak istemezler," demiş. Sizin rahipler kurulunda (98) birçok güzel gelenekler vardır; ama, sırası gelmişken söyleyeyim, en güzeli, önce en yaşlı olanın düşüncesini söylemesidir; yalnızca yüksek konumdakiler yaşlı augurlardan sonra gelirler. Saygının bağışladığı ödüllerle karşılaştırılabilecek, maddi bir zevk var mıdır? Bu ödüllerin en parlaklarını elde etmiş olanlar bence yaşam denilen tiyatro oyununu sonuna dek oynamışlar, hem de acemi oyuncular gibi, son perdede yere yıkılmamışlardır.

Ama yaşlılar somurtkan, tasalı, çabucak kızar, huysuz, dahası elisıkı olurlarmış. Bunlar huyların yarattığı özelliklerdir; yaşlılıktan ileri gelmezler ki. Somurtkanlık ve sözünü ettiğim bu eksiklikler bir dereceye değin bağışlanabilir. Yaşlılar bu eksiklikleri edinmekle haklı değilse de mazur görülebilirler: yaşlılar, herkesin kendilerini küçümsediğini, aşağı gördüğünü, kendileriyle alay ettiğini sanırlar. Hele bedence güçten düşmüşlerse, dokunsanız ağlayacak durumdadırlar. İyi huylu, nasıl yaşanacağını bilen kimselerde bu kötü yönler daha az duyumsanır; bu da hem yaşama, hem tiyatrodaki Adelphoi (100)'daki iki kardeşe bakarak anlaşılabilir: birisi nasıl da sert, öteki nasıl da sevimlidir! Sorun şu: her şarap eskimekle ekşimediği gibi, her insan da yaşlanmakla aksileşmez. Yaşlılıkta ağırbaşlılığı doğru bulurum, ama her şeyde olduğu gibi bir dereceye değin; aksiliği hiçbir bakımdan doğru bulmam. Yaşlıların elisıkılığına gelince; buna aklım ermiyor. Öyle ya, yol kısaldıkça yolluğu arttırmaktan daha saçma bir şey olabilir mi?

Yaşlılığa kötü dedirten dördüncü bir neden kaldı: biz çağdakilere en çok üzüntü ve tasa veren, ölüme yakın oluşu... Evet, ölüm yaşlılardan uzun süre uzak kalamaz. Ama onca yıl yaşayıp da ölümün küçümsenmesi gerektiğini anlamayan yaşlıya yazık! Ölüm ruhu tamamıyla yok ediyorsa, üzerinde durmaya değmez, yok onu sonsuz bir ömür yaşayacağı bir yere götürüyorsa, o zaman istenilmesi gereken bir şeydir. Üçüncü bir olasılık da yoktur ya... Öldükten sonra mutsuz olmayacaksam, hele mutlu da olacaksam, ne diye korkayım? Genç bile olsa, akşama dek yaşayacağını kesin olarak söyleyecek kadar aptal bir insan var mıdır? Hem gençlerde insanı ölüme götüren nedenler bizden daha çoktur: Gençler hemen hastalanıverirler; bizden daha önemli hastalıklara tutulurlar; daha güç iyileşirler. İşte onun için yaşlı olanlar çok azdır; böyle olmasaydı insanlar daha iyi, daha akıllıca yaşarlardı. Öyleya, akıl da, düşünme de, düşünce de yaşlılarda olur; onlar olmasaydı devletler de

olmazdı. Ama gene herkese kıyan ölüme geliyorum. Ölüm gençlerin de başında olduğuna göre neden yaşlılığı kötülemek için bir neden olsun? Ben, çok değerli oğlumu, sen de en yüksek orunlara aday olan kardeşlerini yitirmekle ölümün yaşa bakmadığını anladık, Scipio. Diyebilirler ki: "İyi ama, bir genç uzun süre yaşayacağını umar; yaşlı bir insan böyle bir umut besleyemez. Saçma bir umut. Öyle ya, kesin olmayan bir şeye kesin; yanlış bir şeye doğru demekten daha aptalca bir şey olur mu? Yaşlı bir insanın umut yolu yokmuş. Öyle ama, yaşlı, gencin umduğunu ele geçirmiş olduğuna göre daha iyi bir durumdadır. Biri uzun süre yaşamayı umar; öteki uzun süre yaşamıştır. Hey büyük tanrılar! Aslında, insan yaşamında uzun süren ne vardır ki? En uzun sürmüş yaşamı ele al; Tartessus (101) kıralının yaşamına bakalım: Evet, bir yerde okuduğuma göre, Gades'de Arganthonius adında; seksen yıl hüküm sürmüş, yüz yirmi yıl yaşamış biri vardır. Ama bence, sonu olan bir ömür uzun sürmüş sayılmaz. Çünkü sona varılınca, geçmiş zaman akıp gitmiştir; elde kala kala erdem ve dürüstlikle kazandığın şey kalır. Ya öyledir; saatler geçer gider, günler, aylar, yıllar, hepsi geçer; ve geçmiş zaman hiç geri gelmez; geleceği de bilemezsin. Bize verilen ömür ne kadar olursa olsun, hoşnut olmak gerek. Bir oyuncunun hoş gitmesi için oyunun bitmesine gerek yoktur, oynadığı perdede beğenilmesi yeter; işte bilge bir insan da yaşamının "plaudite"sine (102) dek yaşamak zorunda değildir; çünkü bir ömür, kısa da olsa, iyi ve onurlu olarak yaşamaya yetecek denli uzundur. Yok daha uzunsa, çiftçilerin tatlı ilkyazdan sonra yazın, güzün gelmesine üzülüklerinden fazla üzülmeye değmez. Çünkü ilkyaz, gençlik demektir; gelecekteki meyvaları müjdeler, ondan sonraki mevsimler ürün alma mevsimleridir. Birçok kez söylediğim gibi, yaşlılığın meyvası da o çağa gelmeden önce bol bol iyilik etmiş olduğunu anımsamaktır. Doğaya uygun olan her şeye iyi demeli, yaşlıların ölmesi kadar da doğaya uygun ne vardır? Gençlerin başına ölümün gelmesi doğaya aykırı bir şeydir. İşte bunun için gençlerin ölmesi bana, harlı bir ateşin bol suyla söndürülmesi gibi gelir; yaşlıların ölümüyse, geçmiş bir ateşin hiçbir etkiyle değil de, kendiliğinden sönmeye gibidir. Nasıl elmalar hamken çekilip kopartılır, iyice olgunlaşınca düşerlerse, öylece gençlerin canını bir güç çeker alır da, yaşlılar olgunluktan ölür. Bu olgunluk bana öyle tatlı geliyor ki, ölüme yaklaştıkça, uzun bir deniz yolculuğundan sonra karayı görür gibi oluyor, sonunda limana varacağımı sanıyorum.

Yaşlılığın nerede biteceği hiç belli olmaz; bu çağda elinden geldiği sürece görevini yapıp ölümü küçümsemekle akıllıca yaşamış olursun. İşte yaşlılar, bu nedenle gençlerden daha gözüpek, daha metin olurlar. Solon'un tiran Peisistratos'a verdiği yanıtta da bu anlam çıkar: Solon, neye güvenerek, kendisine bu kadar cüretle karşı koyduğunu soran Peisistratos'a, "Yaşlılığa!" diye yanıt vermiş. Bir ömür sonunda en iyi şey, doğa kendi yarattığı yapıtı yavaş yavaş yok ederken, aklın ve duyguların oldukları gibi kalmalarıdır. Bir gemiyi, bir binayı yapmış olan kimse onları nasıl daha kolayca parçalar, yıkarsa, tıpkı onun gibi, insanı oluşturan doğa onu en iyi bir biçimde ortadan kaldırır. Ve yeni oluşan bir bütün güçlülük dağılır, eskimiş olan ise kolayca dağılır. Bundan dolayı, yaşlıların iki günlük ömürlerini aç gözlü gibi harcamaları; ortada bir neden yokken de o kısa ömrü yaşamaktan vazgeçmeleri iyi olmaz. Pythagoras da, efendimiz, yani Tanrı buyurmadan, yaşamdan, yaşamdaki görevlerinden kaçmayı yasak eder. Bilge Solon'un bir mezar yazıtı vardır, orada dostlarının ölümüne acımasını ve ağlamasını istediğini söyler. Anlaşılan yakınlarının kendisini sevmelerini istiyor. Bilmem ama, sanırım Ennius,

"Kimse benim için gözyaşı dökmesin, kimse öldüm diye sızlanmasın." (103)

demekle daha doğru bir söz etmiştir. Ennius, arkasından sonsuzluk gelen ölüme yas tutmaya değmez diye düşünüyor.

Evet, insan öleceğini duyumsayabilir, ama bu duygukısa sürer, özellikle yaşlı bir kimsede; şu da var ki, ölümden sonra duyumsamak ya istenilir bir şeydir, ya da duygu diye bir şey yoktur. Ölümü gözümüzde büyütmemek için, bunu daha gençken düşünmeliyiz; böyle düşünülmezse, kimsenin içi rahat edemez; çünkü, öleceğimiz kesin; kesin olmayan bir şey varsa, o da bugün ölüp ölmeyeceğimizdir. Ölümün her saat insana kıyabileceğinden korkan bir kimse yüreğini sağlam tutabilir mi hiç? Bu konu üzerinde uzun uzun konuşmaya bence gerek yok, ölmüşlerimizi anımsayalım, ama yurdu kurtarmak uğrunda ölen L. Brutus'u (104), atlarını sürüp ölüme gönüllü giden iki Decius'u (105), düşmana verdiği sözde durmak için işkenceye ayağıyla giden M. Atilius'u (106), Kartacalıların yolunu bedenleriyle kapatmak isteyen iki Scipio'yu (107), Cannae'deki bizim için onursuz olan çarpışmada arkadaşının düşüncesizliğini canıyla ödeyen deden L. Paulus'u (108), en zalim düşmanın bile ölüsünü onurlu bir cenaze töreninden yoksun kılmaya gönlü razı olmayan M. Marcellus'u (109) değil de (Origines'te de yazdığım gibi) hiçbir zaman dönmeyi düşünmedikleri o yere çok kere içleri ateş ve gurur dolu giden ordularımızı anımsayalım. Yalnızca okunamış değil, kaba saba delikanlıların bile aldırış etmedikleri bir şeyden, okumuş yazmış yaşlılar mı korkacak?

Bilmem ama, bana öyle geliyor ki, genellikle, bir insan her şeyden hevesini aldı mı, yaşamdan da aldı demektir. Çocukların kendilerine göre hevesleri vardır; gençler onların eksikliğini duyar mı? Yeni yetişmeye başlayanların da hevesleri vardır, orta yaş denilen çağda onlar artık aranır mı? Bu çağın da hevesleri vardır ve bunları yaşlılar aramaz. Yaşlılıktaki hevesler, en son heveslerdir. Öncekiler gibi onlar da gelir geçer ve o zaman yaşama doymuş olmak, ölüm zamanının geldiğini gösterir.

Ölüm denince, ben kendim ne duyuyorum? Bunu size söylemeye neden çekiniyorum bilmem; çünkü bana öyle geliyor ki, ölüme yaklaştıkça onu daha iyi seziyorum. Dinle P. Scipio; sen de, C. Laelius: ben pek ünlü insanlar ve dostlarım olan babalarınızın yaşadığını sanıyorum; hem bence onların yaşadığı, yaşam demeye değer biricik var oluşturmaktadır. Öyle ya; ten kafesi içinde tutsak kaldıkça bir zorunluğun yükünü taşıyor ve ağır bir iş görüyoruz; çünkü göksel olan ruh, o pek yüksek yuvasından indirilmiş, tanrısal ve sonsuz doğasına aykırı bir yer olan dünyaya batırılmış gibidir. Ama öyle sanıyorum ki, ölümsüz tanrılar topraklara baksın ve gökteki düzeni seyrettiğinden yaşamındaki uyum ve ölçüyle o düzeni yansılansın diye insanın vücuduna ruh vermişlerdir. Beni buna inanmaya yönelten ince ince düşünmem değil; en büyük filozofların bu konudaki değerli ve yetkili düşünceleridir. Pythagoras'ın ve hemen hemen yurttaşlarımız sayılan ve bir zamanlar İtalyalı filozoflar adı verilen Pythagorascıların ruhumuzun evreni kapsayan tanrısal ruhtan kopmuş bir parça olduğundan hiç kuşku duymadıklarını anlatırlardı. Bundan başka, Apollon tapınağındaki bilicinin, bilgelerin bilgisi dediği Sokrates'in öldüğü gün, ruhların ölmezliği konusunda söylediklerini de bana açıkladılar. Çok söze ne gerek? Bu konuda düşündüğüm ve duyduğum şu: Beyinde bu denli çabuk işleme, olup bitenleri anımsama, olacakları kestirebilme, bunca şey yapma, bunca şey bilme, bunca şey bulma yeteneği var olduğuna göre; bunları başarabilen, doğadaki varlık, ölümlü olamaz; hem ruh hep devinim durumundadır; bu devininin de başlangıcı yoktur, çünkü ruh kendiliğinden devinir ve hiçbir zaman kendisini bırakmadığına göre, bu devininin sonu da yoktur. Ve ruh doğadan daha basit; kendisinden daha farklı, kendisine benzemeyen bir şeyle karışmış olmadığından, bölünemez; bölünemeyince de yok olamaz; insanların doğmadan önce epey şey bilmeleri de ruhun ölmezliğine önemli bir kanıt oluşturur: Öyle ya, çocuklar güç bilgileri edinirken, sayısız şeyleri öyle çabuk sezerler ki, bunları ilk kez öğrenmiyorlar da anımsıyorlar sanılır. İşte Platon, aşağı yukarı böyle düşünür.

Xenophon'un kitabında, ölmek üzere olan yaşlı Kyros şu sözleri söyler (110): "Benim sevgili çocuklarım, sizden ayrıldıktan sonra hiçbir yerde olmayacağımı, var olmayacağımı sanmayın sakın.

Sizinle olduğum sürece ruhumu görmüyordunuz; ama, onun bu bedende olduğunu yaptığım işlerden anlıyordunuz. Hiçbir belirtisini görmediğiniz zaman bile onun varlığına inanın. Kendilerini daha uzun süre anmamız için ruhları bize etki etmeseydi, büyük adamlara ölümlerden sonra da saygı gösterilmezdi. Ruhlar ölümlü bedenlerdeyken yaşayıp da onlardan ayrıldıktan sonra ölmüş, ruh düşünceden yoksun olan bedenden kurtulunca düşünemezmiş, bunlara hiçbir zaman aklım yatmadı doğrusu; bence ruh, asıl birleşmiş olduğu bedenden kurtulup da saf ve katıksız olmaya başladığı zaman düşünür olur. Bundan başka, ölüm insan organizmasını dağıtınca ruhtan başka, bedende ne varsa, nereye gideceği bellidir; her şey geldiği yere gider; yalnızca ruh, bedende de, ayrılınca da gözükmez. Ölüme en çok benzeyen şeyin uyku olduğunu da, sanırım bilirsiniz. Ve özellikle uyuyanların ruhu, tanrısallığını gösterir. Çünkü ruhlar dingin ve özgür olunca gelecekte olacak birçok şeyi önceden görürler ve bundan, beden bağlarından büsbütün kurtulunca ruhların ne olacakları anlaşılır. Böyleyse, bana bir tanrıymışım gibi saygı gösterin. Yok, ruh bedenle birlikte ortadan kalkacaksa, siz gene bütün bu evrendeki güzelliği koruyan ve yöneten tanrılara saygı göstermekle dindar ve sadık insanlar gibi beni anın." Kyros ölmeden önce işte bunları söylemiş. İsterseniz ben de bu konudaki düşüncelerimi söyleyeyim.

Scipio, geleceğe bağlı olabileceklerini düşünmeselerdi, baban Paulus (111), dedelerin Paulus ve Africanus (112), Africanus'un babası (113), amcası (114) ve adlarını saymaya gerek yok, birçok ünlü insan gelecektekilerin belleğinden çıkmamak için o kadar uğraşmazlardı. Kimse beni bunun tersine inandıramaz. Yaşlıların âdetidir, bari biraz kendimi öveyim: ünümle yaşamım aynı zamanda bitecek olsa, barışta ve savaşta geceyi gündüze katıp, onca güçlüğü üzerime alır mıydım sanıyorsun? İşsiz güçsüz, dingin, zahmetsiz, savaşımsız bir ömür sürmek daha iyi olmaz mıydı? Ama bilmem nasıl, ruhum uzanır, sanki bu yaşamdan ayrılınca, sonsuzca yaşayacakmış gibi, geleceğe bakardı. Evet, ruhların ölümsüz olduğunu düşünmeseydi en değerli insan bile ölümsüz bir ün için didinip durmazdı. Bakın, en akıllı insanların ölüme hemen boyun eğmesi, en akılsız insanların da gönül rızasıyla ölmeyişleri, gözü daha sağlam olan ve ileriye daha iyi seçen birincilerin, daha güzel bir yaşama kavuşmak üzere yola çıktıklarının ayrımında olduklarını, keskin bakışlı olmayan ötekilerin de bunu göremediklerini anlatmaz mı? Beni sorarsanız, sevdiğim, saydığım babalarınızı görmek hevesiyle içim içime sığmıyor; hem yalnızca kendi tanımış olduğum kimselerle değil, konuşmalarda, kitaplarda sözü geçen, kendileriyle ilgili benim de yazı yazdığım kimselerle bir araya gelmek için can atıyorum. Oraya doğru bir yollanayım, kimse beni kolay kolay tutamaz, Pelias gibi diriltemez (115); tanrılardan biri bana bu yaştan yeniden çocukluğa dönmemi bağışlasaydı bile, "Dünyada olmaz!" derdim; koşu alanının bir başından bir başına gittikten sonra, alanın varış noktasından başlangıç noktasına getirilmeyi istemezdim doğrusu. Öyle ya, yaşamın nesi hoştur? daha doğrusu, güç olmayan nesi vardır? Yaşamda tatlı şeyler vardır, kabul; ama bunlar ya insanı bıktırır ya da bir dereceye dek tatlıdırlar; birçoklarının, hem de okumuş yazmış kimselerin, sık sık yaptığı gibi, yaşamdan yakınmam doğru olmaz ve yaşadığıma pişman değilim, çünkü öyle bir ömür sürdüm ki, dünyaya boşuna geldiğimi düşünemem; bu yaşamdan kendi evimden değil de bir konukluktan ayrılıyormuş gibi ayrılıyorum; çünkü, doğa bize öyle uzun uzadıya oturulacak bir yer değil, biraz durup geçeceğimiz bir uğrak vermiştir. Ruhların o tanrısız topluluğuna, o tanrısız birliğine kavuşacağım; bu kalabalıktan, bu çamurdan ayrılacağım gün, ne güzel gün! Çünkü o gün, yalnızca, bir az önce sözlerini ettiğim kimselere değil, benim Cato'ma (116), iyilikte eşi bulunmayan, görevini yapmakta kimselerin geçemediği Cato'ma da kavuşacağım; bedenini ben yaktım, asıl onun benimkini yakması sıralı olurdu; ruhu benim de gideceğimi düşündüğü yere, beni bırakarak değil de, bana bağlı olarak gitti. Başıma

gelene dirençle katlanır göründüm; duygusuz olduğumdan değil, ama aramızdaki uzaklığın, ayrılığın uzun sürmeyeceğini düşünerek kendi kendimi avutuyordum.

Scipio, nasıl oluyor da yaşlılık bana ağır gelmiyor ve üzücü olmamakla kalmayıp tatlı da görünüyor diye Laelius ile hep şaşıttığımızı söyledin; işte nedenleri: İnsan ruhunun ölümsüz olduğuna inanmakta yanılıyorsam bile, bu tatlı bir yanılma ve ben yaşadıkça hoşuma giden bu yanılmanın elimden çekilip alınmasını istemiyorum. Bazı değersiz filozofların (117) sandığı gibi, öldükten sonra hiçbir şey duymayacaksam bile, ölmüş filozofların yanıldım diye benimle alay etmelerinden de korkum yok. Ölümsüz olmayacaksak da, insanın zamanı gelince göçüp gitmesi gene istenilir bir şeydir. Çünkü her şeye olduğu gibi, doğa, yaşamaya da bir sınır koymuştur. Yaşlılık yaşamın son perdesidir; bir oyunun bizi usandırmamasından nasıl kaçınıyorsak, yaşlılıktan usanmaktan da kaçınmalıyız, hele yaşama doymuşsak.

Yaşlılık üzerine söyleyeceğim işte bu kadar; keşke siz de o çağa erseniz de, benden dinlediklerinizin doğru olduğunu kendi deneyiminizle görebilseniz!..

DOSTLUK

ÖNSÖZ

Cicero'nun felsefi yapıtlarından biri olan Laelius ya da De Amicitia (Laelius ya da Dostluk Üzerine) İ.Ö. 44 yılında yazılmıştır. Diyalog biçiminde olan bu kitaptaki konuşma, İ.Ö. 129 yılında geçer. Sanki Scipio Aemilianus'un ölümünden (İ.Ö. 129) birkaç gün sonra, Scipio'nun çok yakın dostu Laelius, damatları Scaevola ve Fannius'la "dostluk" üzerine konuşur. Bu konuşmayı sonradan Scaevola, Cicero'ya aktarır.

Diyalogu yöneten C. Laelius İ.Ö. 190 yılında doğmuş olmalıdır. Babası C. Laelius'la Scipio Africanus Maior'un dostluğu gibi, o da genç yaşta Scipio Aemilianus'la dost olmuş ve onun yazınsal çevresine girmiştir. Burada da Terentius ve Lucilius'la dost olmuştur. Stoa felsefesini yakından tanımış, Diogenes, Panaitios'un düşüncelerini Roma çevresine yaymıştır. Siyasal yaşama ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte, İkinci Pön Savaşında Scipio'nun konsüllüğü sırasında (İ.Ö. 147) onun legatı olarak çalışmıştır. İ.Ö. 145'te praetor olmuş ve bir söylevle, halk tribünlerinden C. Licinius Crassus'un "rahip kurullarının halk tarafından seçilmesi" önergesini reddettirmiştir. İ.Ö. 142 yılında Scipio'nun desteklemesiyle konsüllüğe adaylığını koymuş, ama Pompeius'a karşı yitirmiştir. Bu yüzden Scipio'yla Pompeius'un arası bozulmuştur. Ertesi yıl adaylığını yeniden koyup kazanmış ve 140 yılında Q. Servius Caepio ile birlikte konsül olmuştur. Tib. Gracchus'un önyak olduğu iç savaşta da Gracchus'a karşı çalışmıştır. İ.Ö. 132 yılı başında Tib. Gracchus öldürüldükten sonra, onun yandaşlarını tutuklatmak için kurulan konsüller kurultayına katılmıştır. 131 yılında Scipio'yla birlikte halk tribünü S. Papius Carbo'nun, halk tribünlerinin yeniden seçilmesi önergesini reddettirmiştir. 129 yılında çok sevdiği dostu Scipio Aemilianus'u yitirmiştir. Scipio'nun arkasından ne kadar yaşadığı bilinmemekle birlikte, çok yaşamamış olmalıdır. Laelius'un ünü, yaşarken ona verilen bilge adından ve Scipio'yla olan yakın dostluğundan ileri gelir. Laelius'la Scipio arasındaki dostluğu Cicero, Tusculanae 112'de şöyle anlatıyor: "Askerlikteki eşsiz ünü yüzünden, Laelius Scipio'ya bir Tanrı gibi tapardı; ama, sivil yaşamda, daha yaşlı olduğu için, Scipio Laelius'a bir babaya gösterilen saygıyı gösterirdi."

P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus minor, İ.Ö. 185 yılında doğmuştur. Babası Paulus

Amilius'tur. Scipio Africanus'un evlatlığı olduğu için Scipio soyadını, İ.Ö. 147 yılında Kartaca'yı yakıp yıktığı için Africanus sanını almıştır. Büyük bir komutan olan Scipio, aynı zamanda stoacı Diogenes'i, Panaitios'u, bundan başka Platon ve Aristoteles'i yakından tanıyan bir düşünürdü. Çevresine topladığı yüksek kültürlü Terentius, Lucilius, Polybios gibi yazarlarla ve Laelius gibi hukukçularla yazınsal bir çevre yaratmıştır. İ.Ö. 129 yılında, bir gün yatağında ölü olarak bulunmuştur. Onun, kendi canına mı kıydığı, yoksa öldürüldüğü mü iyice anlaşılamamış, Gracchus'ların annesinden kuşulanılmıştır. Doğal olarak, De Amicitia'da Scipio doğrudan doğruya konuşmaya katılmıyor, ama Laelius, dostluk konusunda hep onun düşüncelerini aktardığından, diyalogda o hep karşımızdadır.

Diyaloğun öteki kişileri, Laelius'un damatları Q. Mucius Scaevola ve C. Fannius'tur. Q. Mucius Scaevola, hukukçu ve rahip yetiştiren ünlü Scaevola soyundandır. İ.Ö. 157 yıllarında doğmuştur. İ.Ö. 117 yılında konsül olmuş, İ.Ö. 88 yılında ölmüştür. Roma'nın en ünlü hukukçularından biri idi. C. Fannius Strabo, kayınbiraderinden biraz yaşlıdır. Üçüncü Pön Savaşına katılmıştır. Cicero'nun, Brutus'ta pek de iyi bir dille anlatmadığı bir tarih kitabı vardır.

Cicero'yla kitabını adına sunduğu Atticus arasında, eski ve büyük bir dostluk, genç yaşlarında başlayıp Cicero'nun ölümüne dek sürmüştür. Cicero'nun bütün yaşamı boyunca Atticus'a yazdığı mektuplar büyük bir deste tutar. Atticus siyasal yaşama karışmamış, tarih alanındaki kişisel çalışmalarıyla, ticaretle, malının yönetimiyle uğraşmıştır. Cicero'nun kitaplarını da o yayınlamıştır.

Cicero, De Amicitia'yı yazarken hangi kitabı örnek aldığını kesin olarak söylemiyor. Kitabın birçok yerinde Aristo ve Theophrastos'a yaklaşır. Aulus Gellius Noctes Atticae 13, 10'da Cicero'nun, Laelius'u yazmadan önce Theophrastos'un Peri Philiis (Dostluk) adlı kitabını okumuş olduğunu söylüyorsa da, bu, Cicero'nun bu kitabı örnek aldığına kesin bir kanıt olarak gösterilemez. Cicero'nun, Aristo ve Theophrastos'un düşüncelerini içine alan Panaios'un Peri Kathekontos adlı kitabından esinlendiği kabul edilebilir. Aslında "Dostluk"a birçok bakımdan benzeyen "De Officiis"de de Cicero bu kitabı örnek almıştır: Dostluk'ta diyalogu stoacı Laelius yönetiyor. Dostluğun tanımı tam anlamıyla stoa felsefesine uygundur, çünkü stoacılara göre dostlukta temel, birlikte yaşamaktan çok "symphonia" (anlaşma) dır; Cicero bunu "consensio" sözcüğüyle çeviriyor. Ama Cicero'nun yapıtı kendisine kaynak olarak gösterilebilecek yapıtlardan şu noktada ayrılır: Cicero, Yunan yazarlarının dostluk üzerine düşüncelerini birbirine dost iki Romalıda (Laelius, Scipio) canlandırıyor, bu düşünceleri onlara uyguluyor. Böylece düşünceler kişilik kazanıyor, canlanıyor, Romalılaşıyor.

Çeviri için kullanılan metin, K. Simbeck'in düzenlediği Teubner'in 1917 Leipzig baskısındaki metindir.

DOSTLUK

I

Augur (1) Q. Mucius Scaevola, kaynatası C. Laelius üzerine anılarını olduğu gibi, tatlı tatlı anlatırdı. Her konuşmasında ona bilge demekte duraksamazdı. Erkek togasını (2) giydikten sonra babam beni de Scaevola'ya götürmüştü; bundan sonra bu yaşlı adamın yanından, elimden geldiği kadar ve bana izin verildiği kadar, ayrılmadım. Ondaki dinlediğim birçok ciddî konuşmayı kısa, yerinde söylenmiş sözleri ezberimde tuttum; onun bilgisiyle daha bilgili olmaya çalışıyordum. Ölümünden sonra, pontifex (3) Scaevola'yla yakınlık kurdum. Bu Scaevola'nın yeteneği, hakseverliğiyle yurttaşlarımız

arasında seçkin bir yer aldığını söylemekten çekinmem; ama ondan başka bir zaman söz açarım, şimdi augura dönüyorum.

Scaevola her zaman türlü konularda söz söylerdi; özellikle bir gün anımsıyorum, evinde benim ve birkaç yakın dostunun bulunduğu bir toplantı sırasında, alışkanlığı üzere hemicyclium'da (4) otururken, o zaman hemen herkesin dilinde olan bir konudan söz açmıştı. Atticus, kesinlikle anımsarsın, hele P. Sulpicius'un (5) çok yakın dostu olduğun için daha iyi anımsarsın, Sulpicius halk tribünüyken önce çok sevdiği, birlikte içli dışlı bir yaşam sürdüğü, o zamanın konsülü Q. Pompeius'tan (6) kanlı bıçaklı düşman olarak ayrılınca, halkın şaşkınlığı ya da buna yerinmesi de diyebilirsin, ne denli büyük olmuştu!

İşte Scaevola bu olayı andıktan sonra, Africanus'un ölümünden birkaç gün sonra, Laelius'un, kendisi ve öteki damadı Marcusoğlu Fannius'la (7) yaptığı dostluk üzerine konuşmayı aktardı. Bu konuşmadaki düşünceleri ezberimde tuttum, bu kitapta kendime göre anlattım; yalnızca birçok "dedim", "dedi"nin araya girmemesi ve okurlara karşılarında konuşuluyor sanısını vermek için, kişileri doğrudan doğruya konuşturdum (8).

Dostluk üzerine yazmam için beni her zaman sıkıştırırdın; bu konu herkese tanıtılmaya değer, hem de aramızdaki yakınlığa uygundur diye düşündüm.

Bu yüzden, senin isteğin üzerine birçoklarına yararlı olmak için, bu işi seve seve üzerime aldım. Yaşlılık üzerine senin adına sunduğum Cato Mairo (9) adlı kitabımda yaşlı Cato'yu konuşturdum; çünkü bence, hiç kimse yaşamın bu çağından, Cato'dan daha büyük bir yetkiyle söz edemez. O, hem uzun bir yaşlılık çağı geçirmiş, hem de yaşlılığında parlak bir konuma erişmiştir. Öte yandan, babalarımızdan C. Laelius ve P. Scipio arasındaki dostluğun pek ünlü olduğunu öğrendiğimiz için, Laelius bana dostluk konusunu inceleyecek en uygun kişi göründü; Scaevola, Laelius'un bu konudaki düşüncelerini aktarmıştı daha önce. Bundan başka, çok ünlü, tarihe karışmış kimselerin saygınlığına dayanan bu tür konuşmaların, bilmem neden, daha büyük bir değer kazandığı sanılır. Onun için yazdıklarımı okurken, araya kendimin değil, Cato'nun konuştuğunu sanırım (10).

Böylece, yaşlıyken bir yaşlı için yaşlılık üzerine yazdığım gibi, bu kitapta da çok yakın bir dost olarak, dostum için dostluktan söz açtım. O zaman aşağı yukarı zamanının en yaşlısı ve en akıllı uslu adamı, Cato konuşmuştu. Şimdi hem bilge -çünkü bilge sayılmıştır- hem de dostluğuyla ün salmış Laelius, dostluk üzerine konuşacak. Rica ederim, bir zaman için beni düşünme, Laelius'un ta kendisi konuşuyor say. C. Fannius ve Q. Mucius, Africanus'un ölümünden sonra kaynataları Laelius'u görmeye giderler. Söze onlar başlarlar, Laelius yanıtlar; bütün konuşması dostluk üzerinedir; onu okurken kendini bulacaksın (11).

II

FANNIUS - Evet öyle Laelius, gerçekten Africanus'tan daha iyi, daha ünlü bir kimse yoktu. Ama şimdi bütün gözlerin sana çevrilmiş olduğunu düşünmelisin; yalnızca sana bilge adını veriyorlar, yalnızca seni bilge sayıyorlar. Önce bu adı Cato'ya veriyorlardı. Babalarımızın zamanında L. Acilius'a (12) da bilge dendiğini biliyoruz, ama her ikisi de ayrı bir nedenden. Acilius yurttaşlar hukukunda çok bilgili sayıldığı için, Cato ise yaşamdaki görgüsü yüzünden. Cato'nun gerek forumda (13) gerek senatodaki uslu akıllı ve ileri görüşleri, inatçı savunmaları, keskin yanıtları anlatılırdı. Bu yüzden yaşlılığında bilge sanı Cato'nun artık takma adlarından biri olmuştu.

Sense bir başka yönden, yalnızca yaradılışın ya da ahlâkınla değil, daha çok çalışmaların ve bilgin

yüzünen bir bilgesin; halkın anladığı anlamda değil, bilginlerin bu sözcüğe verdikleri anlamda bir bilge. Bütün Yunanistan'da böyle bir bilge yetişmedi, (çünkü bu konuyu inceden inceye araştıranlar, bilge denilen "Yediler"i (14) bilge saymazlar. Atina'da bir tek bilge olduğunu biliyoruz; ona da, Apollon'un sözcüsü bile "En büyük bilge" (15) demişti: İşte sende böylesine bir bilgelik bulunduğuna inanıyorlar: sen her şeyin sende bulunduğunu sanırsın ve erdemi insanla ilgili her şeye üstün tutarsın. Bu yüzden benden, sanırım Scaevola'dan da, Africanus'un ölümüne nasıl katlandığını soruyorlar; hele geçen ayın Nonae'sinde (16), augur D. Brutus'un (17) bahçelerinde her zamanki çalışmalarımız için toplandığımızda, bu toplantı günlerini hiç kaçırmadığın ve bu görevini her zaman yerine getirdiğin halde bu kez gelmediğini görenler, bunu daha çok soruyorlar.

SCAEVOLA - Evet, C. Laelius, Fannius'un dediği gibi, birçokları bu soruyu soruyorlar, ama ben onlara durumu gördüğüm gibi anlatıyorum: diyorum ki çok büyük, aynı zamanda çok sevdiği arkadaşının ölümüne soğukkanlılıkla katlanıyor, ama bundan acı duymamak elinde değildir, aslında bu onun insanlığına yakışmaz. Nonae'deki toplantımızda bulunmamasına gelince, bunun nedeni acısı değil, hastalığıdır.

LAELIUS - Hakkın var Scaevola, doğru söylüyorsun. Sağlıklıyken sürekli olarak yaptığın bu görevden acım beni alıkoymamalı. Benim düşünceme göre sağlam karakteri olan bir insanı görevinden alıkoyacak hiçbir olay olamaz. Sana gelince Fannius, bana bu derece değer verildiğini söylerken -ben ne kendimi bu kadar değerli bulurum, ne de değerli sayılmayı isterim- bir dost gibi davranıyorsun; ama öyle sanıyorum ki, Cato üzerine kanıların doğru değil. Ya kimse bilge olmadı (buna ben daha çok inanırım) ya da bir bilge varsa, o da Cato'ydu. Öteki davranışlarını bir yana bırakalım, ama oğlunun ölümüne nasıl katlanmıştı! (18) Paulus'u (19) anımsıyordum, Galus'u (20) görmüştüm, ama onların çocukları pek küçüktü; Catonunkiye olgun bir çağdaydı, değeri denenmiş bir delikanlıydı. Bu yüzden bir başkasını, söylediğin gibi Apollon'un "en büyük bilge" dediği o insanı bile Cato'ya üstün tutmaktan sakın: Çünkü Cato'nun davranışları, ötekinin sözleri övülüyor. Bana gelince, artık ikinize de sesleniyorum; şunları bilin benim için:

III

Scipio'nun yokluğuna yanmıyorum desem, -bu konuda haklı mıyım, haksız mıyım, bilgiler düşünsün,- düpedüz yalan söylemiş olurum. Çünkü eşine sanırım hiç raslanmayacak, bana inan ki, hiç mi hiç raslanmamış olan böyle bir dosttan yoksun olduğuma yanarım; ama ilaca gereksinmiyorum, kendi kendimi avutabilirim; en büyük avantajım da, dostlarının ayrılışından acı duyan insanların düştüğü yanlışa düşmemektir. Scipio'nun felâkete uğradığını sanmıyorum; bir felâket geldiyse bana gelmiştir: kara bahtına yanmaksa, dostunu değil, kendini sevmek olur. Yazgının ona güler yüz göstermediğini kim ileri sürebilir? Ölmezliğe erişmek isteğinden başka -bunu düşünmekten o çok uzaktı- insanlar için tanrıların suç saymadığı neyi elde etmemiştir? Daha çocukken yurttaşlarının onun için beslediği çok büyük umutları, o, hemen genç yaşta, inanılmayacak bir yetenek göstererek, fazlasıyla aşmıştır. Konsüllüğe adaylığını koymadığı halde bir kez zamanından önce (21), bir kez de kendisi için zamanında, ama yurdu için geç sayılabilecek bir zamanda, iki kez konsül seçildi. Egemenliğimizin amansız düşmanı olan iki kenti yakıp yıkarak (22) yalnızca zamanın savaşlarını değil, gelecek savaşları da ortadan kaldırmış oldu. Ahlâkının güzelliğini nasıl anlatayım? Annesine olan bağlılığı, kızkardeşlerine karşı eliaçıklığı, yakınlarına ettiği iyilikler, herkese karşı adaletli oluşu için ne diyeyim? Bütün bunlar bildiğiniz şeyler. Yurttaşların onu ne denli sevdiği de, cenaze töreninde tutulan yastan anlaşıldı. Aslında daha birkaç yıl yaşamasının ne yararı olurdu. Gerçi yaşlılık kötü bir

şey değildir, ama, (Cato'nun ölümünden bir yıl önce Scipio ve benimle birlikte bu konuyu incelediğini anımsıyorum) (23) onda hâlâ var olan dinçliği alıp götürecekti. Öyle bir yaşam sürdü ki, artık ne mutluluğuna, ne ününe eklenecek bir şey kalmıştı. Ölümünü de duymadı bile; öylesine ansızın geldi. Nasıl öldüğünü söylemek zor, neden kuşkulandığını biliyorsunuz (24). Yalnızca şurası gerçek olarak söylenebilir: gördüğü birçok onur ve neşe dolu günlerin en güzeli, senatoda oturum kapandıktan sonra, akşam üstü senato üyelerinin, Roma halkının, bağdaşıkların ve Latinlerin onu evine götürdüğü, o ünlü gün olmuştur. Ölümünden bir gün önceydi, böylece, sanki onurun bu en yüksek basamağından ayrılarak yer altındaki ölümlere karışmamış, gökteki tanrılara erişmiştir.

IV

Çünkü ben son zamanlarda ruhun bedenle birlikte öldüğünü, ölümle her şeyin yok olduğunu söyleyenlerin düşüncesinde değilim (25). Bence eski insanların, yani hem ölümler için bu kadar kutsal haklar tanıyan atalarımızın -çünkü onlar, hiçbir şeyin ölümleri ilgilendirmediğine inansalardı, bunu yapmazlardı- hem de bu ülkede yaşamış, şimdi yıkık, o zaman parlak Büyük Yunanistan'ı (26) düzenleri ve kuramlarıyla aydınlatmış olanların düşünceleri daha değerlidir. Giderek Apollon'un sözcüsünün bile "en büyük bilge" saydığı, birçok konularda yaptığı gibi, kimileyin şöyle kimileyin böyle konuşmayıp, bu konuda hep aynı şeyi, yani insan ruhlarının tanrısal olduğunu, bedenden ayrıldıktan sonra göğe dönüş yolunun açıldığını, en iyi, en adaletli ruhların en çabuk göğe eriştiklerini söyleyen insana inanıyorum (27). Scipio da aynı düşüncedeydi. Sanki öleceğini bilmiş gibi, ölümünden birkaç gün önce, Philus, Manilius (28) ve daha birçoklarının bulunduğu bir toplantıda - Scaevola, sen de benimle gelmiştin- üç gün devlet üzerine konuştu. Konuşmasının sonunda, ruhların ölmezliğinden söz açtı ve bize düşünde bunları Africanus'tan dinlediğini söyledi (29). Bu doğruysa, yani en iyi insanların ruhları ölümden sonra, sanki zincirlerle bağlandığı beden zindanından kurtularak çok büyük bir kolaylıkla göğe dönüyorsa, kimin tanrılara yükselişi Scipio'nunkinden daha kolay oldu diye düşünebiliriz? Bu yüzden onun ölümüne yanmak, korkarım, dostluktan çok kıskançlık olmasın. Ama bedenle birlikte ruhun da öldüğü ve hiçbir duygunun kalmadığı düşüncesi daha doğruysa bu durumda ölümden hiçbir kötülük de yoktur. Çünkü duygu yok olunca, insan sanki hiç doğmamış gibi olur; oysa, o doğduğu için kıvanç duyuyoruz, bu ulus var oldukça da bundan sevinç duyacak. Bu yüzden yukarıda söylediğim gibi, onun alın yazısı mutluydu. Mutsuz olan benim; ondan önce doğduğum için, önce ayrılmam daha doğru olurdu. Ama dostluğumuzun anısı bana öyle tatlı geliyor ki, yalnızca Scipio'yla yaşadığımı düşünerek mutlu yaşamış olduğumu sanıyorum. Onunla devlet işlerinde, özel yaşamımızda hep birlikteydik. Evimiz birdi, askerlik yaşamımız bir; isteklerimizde, zevklerimizde, düşüncelerimizde -dostluğun bütün gücü buradadır- tam anlamıyla anlaşıyorduk. Bu yüzden bu dostluğun anısının ölmez olacağı umudu, beni demin Fannius'un anımsattığı, aslında yerinde de olmayan bilge ünümden daha çok sevindiriyor. Bütün geçmiş yüzyıllar boyunca bu türlü dostluklardan (30) üç ya da dört çift sayılabileceğini düşünerek daha çok sevinç duyuyorum. Umarım ki Scipio ve Laelius'un dostluğu da bunlar arasında sayılacak, gelecek kuşaklarca tanınacaktır.

FANNIUS - Böyle olacak, Laelius. Ama, bir kez dostluktan söz açıldığını göre, boş zamanımız da var, senden sorulan öteki konularda düşünceni bildirdiğin gibi, dostluk üzerine düşüncelerini de söylersen, hem beni, hem de sanırım Scaevola'yı, çok sevindirirsin. Dostluk üzerine ne düşünüyorsun? Nasıl olmalıdır, dersin? Bu konuda koyduğun temeller nelerdir?

SCAEVOLA - Gerçekten, bundan ben de sevineceğim, ama Fannius önce davrandı. İkimizi de sevindireceksin.

V

LAELIUS - Kendime güvenim olsaydı, hiç güçlük çıkarmazdım. Çünkü konu güzel, Fannius'un dediği gibi de, boş zamanımız var. Ama ben kimim? Benim ne yeteneğim var ki? Verilen bir konuda hazırlanmadan söz söylemek bilginlerin, Yunanlıların alışık olduğu bir iştir. Bu da güçtür ve büyük alıştırmaları gerektirir. Bunun için bana kalırsa, siz dostluk konusunda söylenecek sözleri, bu konuyu kendilerine iş güç edinenlerden sorun. Ben size, dostluğu insanla ilgili her şeyin üstünde tutmanızı salık verebilirim. Çünkü hiçbir şey, yaratılışımıza onun gibi uymaz; gerek mutlu, gerek kara günlerimiz için daha elverişli değildir.

Önce, benim düşünceme göre, dostluk ancak iyi insanlar arasında olabilir, ama bu konuyu derinden inceleyenler gibi, iyi sözünü katıksız iyi anlamında kullanmıyorum. Onların belki hakları var, ama böyle düşünmekle, halkın yararına pek az yardım ederler: çünkü bir insanın bilge olmadan iyi olabileceğine inanmazlar. Peki öyle olsun diyelim: ama onların anladığı anlamda da bilgeliğe hiçbir ölümlü erişememiştir. Bizse hayâl ve dilekte kalan şeyleri değil, günlük yaşamda uygulanabilecekleri göz önüne almalıyız. Atalarımızın bilge saydığı C. Fabricius (31), M. Curius (32), Tib. Coruncaniuslara (33), bu filozofların koydukları kuramlara göre, hiçbir zaman bilge diyemem. Bunun için filozoflar bu kıskançlık dolu, karanlık bilge sözünü kendilerine saklasınlar, ama hiç olmazsa bunların iyi insan olduklarını kabul etsinler. Bunu bile yapmazlar: bu sıfat bilgeden başkasına verilmez derler (34). Ama biz, deyiş yerindeyse, kaba bir mantıkla düşünelim (35). Doğruluk, dürüstlük, hakseverlik ve cömertlikleriyle beğenilecek bir davranış ve yaşama yolu tutan, her türlü açgözlülük, şehvet ve küstahlıktan uzak çok direngen kimseler, örneğin yukarıda saydıklarım gibi, iyi olarak tanınmışlardır; onlara biz de iyi diyelim: çünkü onlar, bir insanın elinden geldiği kadar, doğanın, bu en iyi yaşayış yolunu gösteren önderin izinden yürürler. Ben o kanıya vardım ki, yaradılışımız gereği, insanlar arasında toplumsal bir bağ bulunur, ama insanlar bize yakın olduğu ölçüde, bu bağ daha güçlü olur; bunun için yurttaşları yabancılara, akrabalarımızı başkalarına yeğ tutarız. Akrabalar arasında dostluğu doğuran, doğanın ta kendisidir; ama bu dostluk sağlam değildir. Gerçekten de, akrabalar arasındaki yakınlık yitebilmesine karşın; dostluktaki yakınlık, her zaman vardır: işte bu noktada dostluk akrabalığa üstündür; yakınlık ortadan kalkarsa, dostluk adı da kalkar, ama akrabalık sürer. Dostluğun gücü özellikle şundan anlaşılabilir: doğanın insanları birbirine yaklaştırıp oluşturduğu sayısız insan toplulukları içinde dostluk, o denli sıkışmış, o denli dar bir alana sığınmıştır ki, ancak iki ya da birkaç kişi tam bir sevecenlikle birbirlerine bağlanır.

VI

Dostluk insanların, insanlarla ve tanrılarla ilgili her şeyde, yakınlık ve sevecenlik duygularıyla anlaşmasıdır. Bilgelik bir yana bırakılacak olursa, ölmez tanrılarının insana bundan daha iyi bir şey verdiğini sanmıyorum. Kimi zenginliği, kimi tam sağlığı, kimi etkililiği, kimi toplumsal konumları, birçokları da zevkleri üstün tutarlar. Bu sonuncusu hayvanlara yaraşır; ötekileri geçici, kuşkuludur; bizim kararlarımızdan çok yazgının cilvesine bağlıdır. Katıksız iyiliğin erdemde bulunduğu inananların çok hakkı var.

Çünkü dostluğu hem doğuran, hem sürdüren, erdemdir; erdem olmadan dostluğun hiçbir türü olamaz. Şimdi günlük yaşamda ve dilimizde erdem sözcüğüne verilen anlamı açıklayalım: birçok bilginin yaptığı gibi, onu parlak sözcüklerin ölçüsüne vurmamalıyız: Paulus, Cato, Galus, Scipio, Phillus (36) gibi iyi sayılan insanlara iyi diyelim. Onların iyiliği her günlük yaşam için yeter; hiçbir yerde, hiçbir zaman bulunmayan insanları da bir yana bırakalım. Bu gibi kimseler arasındaki dostlukta özel yararlar vardır ki, saymakla bitiremem. Önce, Ennius'un (37) dediği gibi, dostluğun karşılıklı yakınlığında kendisini dinlendirmeyen insan için yaşam, yaşam mıdır? (38) Karşısında kendinle konuşuyormuş gibi her şeyi söylemeyi göze alabileceğin birini bulmaktan daha tatlı ne var? İyi günlerinde senin kadar sevinecek biri olmasaydı mutluluğundan ne zevk alırdın? Öte yandan da, kara günlerinde senden çok üzülecek bir dostun olmasaydı, o günlere katlanmak güç olurdu. Son olarak, peşinde koşulan her şey genellikle bir tek işe yarar: servet, harcamaya yarar; sözü geçerlik, saygınlık; toplumsal konum, övülme; zevkler, neşe getirir; sağlık, acıdan kurtarır, bedenini istediğin gibi kullanmana yardım eder. Dostluk, birçok iyiliği bir araya toplar, gözlerini nereye çevirirsen onu orada hazır bulursun, hiçbir yere yabancı, hiçbir zaman yersiz ve can sıkıcı değildir; bunun için derler ki, ateş ve sudan çok dosta gereksinmemiz vardır. Hem ben burada, halk arasındaki ya da düzeyli insanlar arasındaki dostluktan değil -bunun bile kendilerine göre zevk ve yararları vardır- adları sayılan birkaç kişinin dostluğu gibi gerçek ve yetkin dostluktan söz ediyorum. Dostluk mutlu günleri daha aydınlık yapar, yıkımları dağıtıp paylaşarak hafifletir.

VII

Dostluğun çok ve büyük yararları olmakla birlikte, biri ötekilere çok üstündür: dostluk, gelecek için parlak bir umut ışığıdır; ruhu güçsüzlüğe düşmekten ve kendini kapıp koyuvermekten alıkor. Çünkü gerçek dosta bakan insan, sanki onda kendi örneğini görür. Bu yüzden, uzaktaki dostlar yanımızdadır, yoksullar zengin olur, güçsüzler güçlü; dahası, -söylemesi güç!- ölümler yaşamayı sürdürürler: dostlara duyulan saygı, onların anısı, özlemi o derece insanın içindedir. Onun için onların ölümü mutlu, ötekilerin yaşamı övülmeye değer sayılır. Doğadan sevgi ve yakınlık bağı kaldırılırsa, hiçbir ev, hiçbir kent ayakta duramaz. Tarım bile yapılamaz. Bu kadarı yetmezse, dostluğun, anlaşmanın gücü, düşünce ayrılıklarından ve anlaşmazlıklardan kestirilebilir: hangi güçlü aile, hangi sağlam devlet vardır ki, kin ve anlaşmazlıklarla temelinden sarsılmasın? Bundan dostlukta ne büyük iyilikler olduğunu anlayabilirsin. Derler ki, Agrigentumlu bir bilgin (39), tanrıların esiniyle yazdığı Yunanca şiirlerinde, bütün dünyada ve evrende duran ya da kımıldayan her şeyin dostlukla birleştiğini, anlaşmazlıkla ayrıldığını bildirirmiş. Bütün ölümlüler de böyle düşünür ve davranışlarıyla bunu tanıtlarlar. Bu yüzden tehlikeye atılarak ya da tehlikeyi paylaşarak dostuna yardım etmek gerektiği zaman yardım eden insanın bu davranışını göklere çıkarmayacak kimse var mıdır? Daha geçenlerde konuşum ve dostum M. Pacuvius'un (40) yeni oyunu oynanırken, bütün tiyatrodan yükselen o övgü sesleri neydi! Kral (41) hangisinin Orestes olduğunu bilmediğinden, Pylades onun yerine kendisini feda etmek üzere, kendisinin Orestes olduğunu söylüyor; Orestes de gerçekte Orestes olduğu için, "Orestes benim!" diye direniyordu. Seyirciler, ayakta, bu uydurma olayı alkışlıyorlardı. Gerçeği karşısında kim bilir ne yapacaklardı? Doğa burada gücünü kolayca ortaya koydu: insanlar, kendilerinin yapamadığı şeyi bir başkasının yaptığını görünce onun davranışını doğru buldular. Dostluk üzerine bildiklerimi söyleyebildim sanırım. Bundan başka söylenecek şeyler varsa, -sanırım pek çok vardır- bunları, isterseniz, bu sorunları inceleyenlerden sorun.

FANNIUS - Biz daha çok senden dinlemeyi isterdik. Gerçi bu konuyu onlardan da sordum, sözlerini seve seve de dinledim, ama senin konuşma biçimin bambaşka.

SCAEVOLA - Geçende Scipio'nun bahçelerinde devlet konusunda düşünce yürütülürken bulunsaydın, bu sözleri daha güçlü söyledin. Laelius, Philus'un o kadar özenle hazırlanmış söylevine karşı, nasıl adaletin savunmanı kesildi, görmeliydin (42)!

FANNIUS - Adaletli bir insan için adaleti savunmak çok kolay olmuştur.

SCAEVOLA - Peki? Dostluğu büyük bir bağlılık, direnç ve doğrulukla koruması yüzünden ün almış bir insan için, dostluktan söz açmak kolay olmayacak mı?

VIII

LAELIUS - İşte buna zorbalık derler. Beni nasıl konuşmaya zorlamış olursanız olun, yaptığınız zorbalıktır. Ama damatlarımla isteklerine karşı koymak, hem de iyi bir işte olursa, hem güçtür, hem de haksızlık olur:

Dostluk konusunda düşündüğümde, hep şu noktayı göz önünde tutmalı diye de düşünürüm: acaba dostluğu arattıran neden güçsüzlük ya da gereksinim midir? Acaba karşılıklı yardımlaşmaya girişirken insanların amacı tek başlarına pek başaramayacakları şeyi bir başkasının yardımıyla elde etmek, sırası gelince karşılığını yapmak mıdır? Yoksa bu yardımlaşma dostluğun özelliğidir de, dostluğun daha derin, daha soylu, salt doğanın yarattığı başka bir nedeni mi vardır? Dostluğa adını veren sevgi (43), insanların yakınlık duygularıyla birbirine bağlanmasında başlıca nedendir. Çünkü çıkarlar çok kez kendine dost süsü veren ve durum gerektiği için saygı, ilgi gösteren insanlardan bile elde edilebilir; oysa dostlukta hiçbir şey yalan ve yapmacık değildir, her şey gerçektir ve içten gelir. Bu yüzden, sanırım, dostluğu gereksinim değil, doğa yaratır. Dostluğun doğuşunda ondan ne çıkarlar elde edileceği düşüncesinden çok, ruhların sevgiyle bağlanması var. Bu sevginin ne türlü olduğu hayvanlarda bile fark edilebilir. Hayvanlar bir süre için yavrularını o kadar severler ki, sevgileri apaçık görülebilir; bu sevgi insanlarda daha da açıktır: önce, ana baba ve çocuklar arasında ancak kötü bir cinayetin ortadan kaldırılabileceği sevgi yüzünden, sonra da, kendisinde sanki bir adalet ve erdem ışığını gördüğümüzü sanarak alışkanlıklarıyla, yaratılışıyla uyuştüğümüz insanı bulunca bizde bu türlü bir sevgi uyandırdığı için. Çünkü erdemden daha çok sevilebilecek hiçbir şey yoktur, hiçbir şey onun kadar kendine sevgi çekemez: bunun için erdem ve dürüstlükleri için hiç görmediğimiz insanlara bile sevgi duyarız. Kim, hiç görmediği halde C. Fabricius'u (44), M. Curius'u (45), sevgiyle, iyi duygularla anımsamaz? Tersine kim, Tarquinius Superbus (46), Sp. Cassius (47), Sp. Maelius'tan (48) nefret etmez? İki komutan, Pyrrhos (49) ve Hannibal (50) İtalya'da egemenliği ele geçirmek için bize karşı savaştılar: ilki adaletli olduğu için bizde büyük bir nefret uyandırmadı; ötekinden, zulüm yaptığı için bu ülke hep nefret edecek.

IX

Dürüstlüğün gücü, bize kendini, hiç görmediğimiz insanlarda, dahası var, düşmanda bile sevdirecek kadar büyükse, dost olabileceğimiz kimselerde erdem ve iyilik sezdiğimiz zaman ruhlarımızın eyleme geçmesine niçin şaşmalı? Gerçi bu sevgi, görülen iyilikle, sezilen ilgiyle ve bunlara eklene alışkanlıkla güçlenir, sonunda ruhun ilk kıvılcığı ve yakınlaşması bunlarla birleşince, insanda büyük ve hayran olunacak bir sevgi alevlenir. Dostluğun güçsüzlükten, herkesin kendisinde olmayan

şeyleri bir başkasından elde etmek isteğinden doğduğunu söyleyenler, dostluğu gereksinim ve zorunluktan doğmuş saymakla, ona çok aşağı ve hiç de soylu olmayan bir doğuş vermiş olurlar. Bu böyle olsaydı kendisini en güçsüz duyan kimsenin dostluğa en uygun olması gerekirdi. Oysa ki durum bambaşkadır. Bir insanın kendisine güveni ne denli tamsa, hiçbir şeye gereksinmeyecek, her şeyin yalnızca kendisinde bulunduğuna inanacak denli erdem ve bilgelikle donanmışsa, o denli dost edinmek ve dostunun yakınlığını kazanmakta kendisini gösterir. Peki, Africanus bana gereksinmiyor muydu? Herakles hakkı için, hiçbir zaman. Ben de ona gereksinim duymuyordum. Ama ben onun erdemine hayran olduğum için, o da belki, ahlâkım için çok kötü bir düşünce beslemediğinden birbirimizi sevdik. Alışkanlık yakınlığımızı güçlendirdi. Gerçi bu dostluktan birçok yararlar elde ettik; ama dostluğumuz çıkar kaygısından doğmuş değildir. Başkalarını minnet altına sokmak için iyiliksever ve eliaçık değiliz (çünkü iyilik faize verilemez, bizi eliaçık olmaya yaratılışımız zorlar); bence dostluk, bir ödül almak kaygısıyla değil, bütün kazancı yalnızca o sevgide olduğu için aranmalıdır. Hayvanlar gibi her şeyi zevke bağlayanlar bu düşünceden çok ayrılırlar. Buna şaşmamalı. Akıllı bu derece aşağı görülen bir sorunda olan insan, gözlerini hiçbir zaman yüksek, olağanüstü, tanrısal bir şeye çeviremez (51). Bu yüzden bu insanları konuşmamızın dışında bırakalım; ama kendimize gelince; biz, dürüstlük belirtisi gördüğümüz kimseye duyduğumuz sevgiyi ve yakınlıktan ileri gelen sevecenliği doğanın yarattığını anlayalım. Dürüstlüğü arayanlar, sevmeye başladıkları insanın yakınlığından ve yaradılışından yararlanmak için birbirlerine bağlanırlar, yaklaşırlar; istedikleri, sevgide eş olmak ve eş hakka erişmektir; isterler ki, yardım istemekten çok yardım etmeye hazır olsunlar, aralarında onurlu yarışma bu olsun. Böylece hem dostluktan birçok yarar elde edilecek, hem de, dostluğu güçsüzlüğün değil, doğanın yarattığı kabul edilince, ona daha ciddi, daha gerçek bir temel sağlanacak. Çünkü dostluğu perçinleyen çıkar kaygısı olsaydı, çıkar kalmayınca dostlukların da çözülmesi gerekirdi; yaradılışımız değişmeyeceği için gerçek dostluklar ölümsüz olur. Sözlerime katacak bir şeyiniz yoksa, dostluğun kökeni işte budur.

FANNIUS - Evet, konuşmanı sürdür Laelius, Scaevola'dan daha büyük olduğum için, onun yerine de yanıt veriyorum.

SCAEVOLA - Haklısın, dinleyelim.

X

LAELIUS - Peki, üstün insanlar: Scipio'yla çok kez incelediğimiz dostluk üzerine düşüncelerimizi dinleyin öyleyse. Scipio'ya göre, gerçi dostluğu ömrün son gününe kadar sürdürmekten daha güç bir şey yokmuş: çünkü derdi, bir çıkar ayrılığı çok kez ortaya çıkabilir ya da devlet işlerinde aynı düşüncede olunmayabilir. Dahası, insanların huyu da değişebilir: insanın yıkım yüzünden başka, üzerine çöken yaşlılık yüzünden başka huyları vardır. Sözlerine örnek olarak gençliği alıyordu, çünkü çocuklar toga praetextayla birlikte en güçlü sevgilerini de bir yana atıyorlar, derdi. Sevgileri gençlik çağına dek sürse bile bir yarışma, örneğin, bir evlenme ya da ikisinin birden elde edemeyeceği bir çıkar yüzünden yok olur. Dostlukları daha uzun sürse bile, aynı göreve istekli olurlarsa, bozuyorlar. Çünkü dostluk için birçoklarındaki para hırsından, olgun insanlar arasındaki konum ve ün çekişmesinden daha büyük bir yıkım olmaz. Bundan birçok içli dışlı dost arasında büyük düşmanlıklar doğmuştur. Dostlardan doğru olmayan bir şey, örneğin şehvete aracı olmaları ya da bir haksızlık yapmak için yardım etmeleri istendiği zaman, büyük ve çok kez haklı anlaşmazlıklar çıkar. Böyle bir yardımı yapmayanların davranışları gerçi onurlu bir iştir, ama istekleri yerine getirilmeyen

kimseler, onları dostluk kurallarına uymamakla suçlarlar. Dostundan her şeyi istemeyi göze alanlar, yalnızca bu istekleriyle, dostları için her şeyi yapacaklarını açıkça bildirirler. Yakınmaları, yalnızca eski yakınlıklarını bozmakla kalmaz, bitip tükenmeyen nefretlere bile yol açar; Scipio, 'İşte derdi, kara alınyazıları gibi, dostların üzerine çöken öyle raslantılar vardır ki, bunlardan kaçınmak, bence insan bilgeliğinin değil, talihin işidir.'

XI

Bunun için, isterseniz önce, dost sevgisi nereye kadar gitmelidir, onu görelim. Coriolanus'un (52) dostları olsaydı, acaba onunla birlikte yurda karşı silâha sarılmalı mıydılar? Acaba kral olmaya kalktığı zaman, dostları Vecelinus'a (53), Maelius'a (54) yardım etmeli miydiler? 37. Devlette kargaşalık çıkaran Tib. Cracchus'u (55), Q. Tubero'nun (56) ve yaşıtı dostlarının yüzüstü bıraktığını gördük. Ama Laenas (57) ve Rupilius'un konsüllüğü zamanında, Scaevola, konuğumuz Cumaeli C. Blossius (58) kurulda (59) bana dileğini bildirmeye geldiğinde, kendisini bağışlatmak için şu nedeni ileri sürüyordu: Tib. Gracchus'a öyle saygısı varmış ki, o ne isterse yapmak gerektir sanırmış. O zaman "Capitolium'u (60) ateşe vermeni isteseydi de mi?" dedim; "Böyle bir şeyi hiçbir zaman istemezdi..." dedi, "Ama isteseydi, yapardım." Bakın, ne uğursuz bir söz! Herakles hakkı için, dediğini yaptı, daha çoğunu bile yaptı! Çünkü Tib. Gracchus'un küstahlığına yardım etmekle kalmadı, ona yol bile gösterdi: çılgın öfkesinin yordakçısı değil, önderi oldu. Bu çılgınlık içinde yeni bir soruşturmadan korkarak Asya'ya kaçtı, düşmana katıldı, devlete karşı işlediği cinayetin ağır, ama yerinde olan cezasını çekti. Bir suçu dost uğrunda işlemiş olmak, o suçu bağışlatmak için bir neden değildir. Çünkü dostluğun temeli, erdeme karşı duyulan saygıya dayandığına göre, insan erdemden ayrılırsa, dostluk süremez.

Dostların her istediğini yerine getirmeyi ve onlardan her şeyi istemeyi doğru bir iş sayarsak, bundan bir aksaklık, bir eksiklik doğmaması için, hepimizin örnek birer bilge olmamız gerekirdi. Ama biz önümüzdeki, gördüğümüz ya da söz edildiğini işittiğimiz, günlük yaşamda raslanan kimselerden konuşuyoruz; örneklerimizi onlardan, özellikle bilgeliğe en çok yaklaşanlardan alalım.

Papus Aemilius (61), Luscinius'un yakın dostuydu (bunu babalarımızdan öğrendik; iki kez birlikte konsül censurada (62) iş ortağı oldular. M. Curius (63) ve Tib. Coruncanius'un, hem onlarla, hem de aralarında çok yakın dost olduklarını anlatırlar. Ama bunlardan birinin dostundan, doğruluğun onuruna içtikleri sırada, devletin çıkarına aykırı bir şey istediğini sanmak bile yerinde olamaz; çünkü bu insanlar için, dostlarından böyle bir şey istemiş olsalardı bile, elde edemeyeceklerdi demek gerekli midir? Çok dürüst kimselerdi onlar; dostundan böyle bir şeyi istemek de, istenildiği için yapmak da aynı derecede bir suçtur. Ama bakın, C. Carbo (64) ve C. Cato, Tib. Gracchus'un izinden gittikleri halde, şimdi bu kadar yeğlilikle davranan kardeşi C. Gracchus onunla birlik olmamıştı (65).

XII

Utanc verici bir şeyi istememeyi, istendiği zaman da yapmamayı dostluğun kutsal bir yasası olarak kabul edelim. Her suçun, hele devlete karşı işlenen suçların dost uğrunda yapıldığını ileri sürmek, hem utanc verici, hem de hiç kabul edilmeyecek bir özürdür. Biz, Fannius ve Scaevola, öyle bir noktada bulunuyoruz ki, devletin başına gelecekleri uzaktan görebiliriz. Atalarımızın töreleri yollarından (66) epeyce saptı. Tib. Gracchus kiral olmaya kalkıştı, daha doğrusu, birkaç ay kral gibi egemen oldu. Roma halkı böylesini hiç görmüş, işitmiş miydi? Ölümünden sonra bile onun izinde

yüreyerek, arkadaşlarının ve yakınlarının P. Scipio'ya (67) yaptıklarını gözlerim yaşarmadan söyleyemem. Çünkü Tib. Gracchus'un uğradığı son cezayı düşünerek Carbo'ya (68) elimizden geldiğince katlandık, ama C. Gracchus'un tribünlüğünden ne beklediğimi şimdiden söylemek istemiyorum. (69)Günden güne iş sarpa sarıyor, çöküntüye yönelen bir durum, bir kez başlayınca, kayar gider. Önce Lex Gabinia (70), iki yıl sonra Lex Cassia'yla (71) oy kağıtlarında ne hatalar yapıldı, görüyorsunuz. Daha şimdiden halkın senatodan ayrıldığını, en ciddi sorunlarda ayaktakımının keyfine göre davrandığını görür gibi oluyorum. Çünkü bu olayların nasıl yapıldığını öğrenenlerin sayısı bunlara nasıl karşı konulduğunu öğrenenlerden daha çok olacak. Bu sözleri niçin söylüyorum? Hiç kimse ortaksız böyle bir işe girişemez de ondan. Bunun için bilmeden, böyle dostlara düşmüş iyi insanları, devlete karşı büyük bir suç işleyen dostlarını yüzüstü bırakmayacak kadar kendilerini onlara bağlı saymamaları için uyarmalı, kötü insanlar içinse cezalar koymalı; ama bir başkasına uyanın cezası, ihanete önder olanınkinden aşağı olmamalı. Yunanistan'da Themistokles'ten (72) daha ünlü, daha etkili kim vardı? Pers savaşlarında komutan olarak Yunanistan'ı tutsaklıktan kurtardıktan sonra, çekemezlik yüzünden sürgüne gönderilince, nankör yurdun yaptığı haksızlığa katlanması gerektiği halde, katlanamadı; yirmi yıl önce bizde Coriolanus'un yaptığını o da yaptı. Onlara yurtlarına karşı gelmede yardım edecek kimse çıkmadı, bu yüzden ikisi de kendilerini öldürdüler. Bunun için kötü insanların bu gibi anlaşmaları dostluk perdesiyle örtülmemeli, tersine her türlü cezaya çarptırılmalı, ta ki, yurduna karşı bile savaşan dosta yardım için izin vardır sanılmasın. Ama bu gidişe bakılırsa, belki bir gün bu böyle olacak. Ben, devletin bugünkü durumundan olduğu kadar, ölümünden sonraki durumundan da kaygılanıyorum.

XIII

Dosttan onurlu şeyler istemeyi, dost uğrunda onurlu şeyler yapmayı dostluğun ilk kutsal yasası olarak tanıyalım; dostun bizden yardım istemesini bile beklemeyelim, yardım isteği hep hazır; duraksama, uzak olsun; özgürce öğüt vermeyi göze alabilelim. İyi öğüt veren dostların yetkisi güçlü olsun, açıkça, durum gerektirirse sert uyarılar bile yapmak için bu yetkilerini kullansınlar ve onlara baş eğilsin. Yunanistan'da bilge sayıldığını işittiğim bazı kimseler, bence, şaşılacak düşünceler ileri sürmüşler (ama onların inceden inceye araştırmadıkları hiçbir konu yoktur) (73): kimi der ki, bir insanın, birçoklarının derdini üzerine almaması için, aşırı dostluklardan kaçınılmalıdır. Onlara göre, aslında herkesin derdi kendine yetermiş, bir de başkalarının işlerini yüklenmek, ağır gelirmiş; en iyisi dostluğun gemlerini alabildiğine gevşek bırakmalıymış, onları ister kasar, ister gevşetirmişsin; mutlu yaşamakta asıl olan, erinç içinde yaşamakmış, bir insan birçoklarının kaygısını çekerse bu erinçten yararlanamazmış. Anlattıklarına göre, başkaları insanlığa çok daha aykırı şeyler ileri sürerlermiş (74) -bu noktaya az önce dokunmuştum-, sanki dostluk, yakınlık ve sevecenlik görmek için değil de bir destek bulmak, yardım görmek kaygısıyla aranmış; böylece insan kendisini ne denli az sağlam, ne denli az güçlü duyarsa o denli çok dostluk ararmış. Buradan, kadınların erkeklerden, yoksulların zenginlerden, mutsuzların mutlu sayılanlardan çok, dostluğun desteğini aradıkları sonucu çıkar. Ey yüksek bilgelik! Dostluğu yaşamdan kaldırmak isteyenler, güneşi dünyadan ayıranlara benzerler; ölmez tanrılar insanlara dostluktan daha iyi, daha tatlı bir şey vermedi. Aslında bu erinç dedikleri de nedir? Bu, görünüşte çekicidir, ama birçok bakımdan kaçınılacak bir şeydir. Üzücü olabilir diye onurlu bir işe başlamamak ya da başladıktan sonra yarıda bırakmak akla sığacak bir iş midir? Üzüntüden kaçarsak, erdemden de kaçmalıyız. Erdem, kaçınılmaz olarak kendisine karşı olan şeyleri

aşağı görüp onlardan nefret ettiğine göre: örneğin iyilik, kötülükten; ılımlılık, tutkudan; gözüpeklik, alçaklıktan nefret eder. Bu yüzden haksızlığın doğruları; alçaklığın yiğitleri; zevk düşkünlerinin ölçülü kimseleri en çok kaygılandırıldığını görebilirsin. O durumda, iyi şeyler için sevinmek, kötülükler için acı duymak dengeli bir ruhun özelliğidir. Bilge acı duyuyorsa, -kesin olarak da duyar, yok, her türlü insanca duygunun onun ruhundan koparıldığını düşünürsek, o başka!- biraz üzülmemek için dostluğu yaşamdan büsbütün kaldırmak neden? Ruhta eylem olmazsa, insanla hayvan arasında demiyorum, ama insanla ağaç kütüğü, kaya ya da bu gibi bir eşya arasında ne ayrım kalır? Çünkü kendisinin sert, hem de demir gibi sert olmasını isteyenlerin sözlerini dinlemeyen erdem, aslında birçok işte olduğu gibi, özellikle dostlukta yumuşaktır ve işlenebilir; öyle ki, dostun mutlu günlerinde sanki genişler, kara günlerinde sıkışır. Bu yüzden dost için duyulacak kaygı dostluğu yaşamdan kaldıracak denli büyük değildir. Aynı biçimde kimi sıkıntı ve üzüntüler doğurabilir diye erdemden vazgeçilecek de değildir.

XIV

Yukarıda söylediğim gibi, ruhta erdem ışığı belirince dostluk oluşur; bu ruha benzeyen başka bir ruh yaklaşır, ona bağlanır; bu birleşme sonunda sevginin doğması kaçınılmaz olur: Onur, ün, yapı, giysi, beden bakımı gibi boş şeylerden hoşlanıp da erdemle donanmış, sevebilen, deyiş yerindeyse (75), sevgiye sevgiyle karşılık vermesini bilen bir ruhtan hoşlanmamak saçma bir şey değil mi? Çünkü hiçbir şey bu sevgi alışverişinden, istekle yapılan karşılıklı yardımdan daha tatlı olamaz. Peki? sözlerimize bir de şunu eklersek, benzerliğin insanları dostluğa çektiği kadar hiçbir şey başkasını kendisine çekip sürüklemeyebilir dersek -bunu demeye de hakkımız vardır- kaçınılmaz olarak kabul edilecektir ki, iyi insanların iyileri sevmeleri, sanki aralarında bir akrabalık ya da doğadan gelen bir bağ varmış gibi birbirlerine bağlanmaları yerinde bir iştir. Çünkü doğa denli benzeri arayan, benzerlerini kapamayan hiçbir şey yoktur. Bunun için, Fannius ve Scaevola, benim düşünceme göre, iyi insanlar arasında sanki kaçınılmaz denebilecek bir yakınlık, kesinlikle vardır; bu duygu, doğanın yarattığı dostluk kaynağıdır. Ama onların iyiliği halka da yayılır. Çünkü bütün ulusları koruyan ve onların iyiliği için çalışan erdem insanlıktan uzak, benlikçi, kendini beğenmiş değildir; halk sevgisine yabancı olsaydı, kesin olarak böyle yapmazdı. Bundan başka, öyle sanıyorum ki, dostluğun kökenini çıkar kaygısında görenler, bu bağın en güzel düğümünü çözmüş olurlar. Çünkü dostlukta hoş olan, elde edilecek yarardan çok, dost sevgisidir, dosttan gelen bir şeydir; ancak sevgiyle birlikte olursa zevklidir. Gereksinmenin dostluğun nedeni olması şöyle dursun; tersine, zenginliğe, erke, özellikle erdeme erişmiş -erdem çok büyük bir destektir- ve başkasına gereksinme duymayan insanlar çok eliaçık ve iyilikseverdirler. Hem de dost ille bir şeye gereksinme duymamalı mı bilmem: ne barışta da, ne savaşta Scipio benim yardımına ya da öğüdümüne gereksinme duymasaydı, ona sevgimi nasıl tanımlayabilirdim? Demek çıkar düşüncesi dostluğu doğurmaz, dostluğun arkasından gelir.

XV

Bu durumda zevke boğulmuş kimseleri, ne kuramını, ne de uygulanışını bildikleri dostluk üzerine yürütecekleri düşünceleri dinlememeli. Çünkü, tanrıların ve insanların hakkı için kimseyi sevmeden, hiç kimsece de sevilmeden, her türlü varlık ve bolluk içinde yaşamayı isteyen bir insan olabilir mi? Çünkü, kuşkusuz böylesi, bir tiran yaşamı sürmek olur: bu yaşamda ne bağlılığa, ne sevgiye, ne de sürekli bir yakınlığa güven vardır; her şey hep kuşku ve kaygı vericidir, dostluğa yer yoktur.

Çünkü, korktuğu ya da kendisinden korktuğunu sandığı insanı kim sevebilir? Ama tiranlara da bir zaman için yalancı bir saygı gösterilir. Eğer bir gün, çok kez olduğu gibi düşerlerse, ne denli az dostları olduğu o zaman anlaşılır. Sürgüne gönderildiğinde Tarquinius "Dostlarımdan hangisinin bana bağlı, hangisinin bağlı olmadığını, artık onlara karşılık veremeyeceğim bir zamanda öğrendim" demiş. Ama ben onun bu kadar burnu büyüklük ve küstahlıkla birini dost edinebilmesine şaşarım. Bu kimsenin ahlâkı gerçek dost kazanmasına engel olduğu gibi, çok zengin insanların varlığı da kendilerine bağlı dostlukları kendilerinden uzaklaştırmış olur. Çünkü talihin gözü kör olmakla kalmaz, güler yüz gösterdiği kimselerin de gözünü kör eder. Onlar çok kez kendini beğenme ve aşağı görme duygusuna kapılırlar; hiçbir şey de talihli bir budaladan daha çekimsiz olamaz. Kimilerinin, önceleri iyi ahlâklıyken, komuta ve yetki elde ettikten, mutluluğa eriştikten sonra değiştikleri, eski dostluklarını aşağı görüp yenilerine bağlandıkları da, kuşkusuz ki görülebilir. Varlık, erk ve etkinlik elde etmiş kimselerin, parayla alınabilecek her şeyi, atları, hizmetçileri, güzel giysileri, değerli vazoları elde edip de, dostluğu, deyiş yerindeyse, yaşamın bu en değerli ve güzel süsünü elde etmemelerinden daha budalaca bir şey var mıdır? Çünkü başka şeyler alırken ne kimin için aldıklarını, ne de ne uğurda çalıştıklarını bilirler (bunlar kim güçlüyse onun malıdır), dostların karşılıklı yakınlıkları birbirlerine tam anlamıyla eş olsun isterler; üçüncüsüne göre, insan kendisine ne denli değer verirse, dostu da ona o derece değer vermelidir. Bu üç düşünceden hiçbirini uygun bulmuyorum; herkesin dostuna karşı kendisine karşı beslediği duyguları beslemesini isteyen birinci düşünce doğru değildir: gerçekten, kendimiz için yapmayacağımız nice işler vardır ki, dost uğrunda yaparız. Olmadık birine dilekte bulunmak, yalvarmak, birine pek kötü çıkışmak, şiddetle saldırmak; bütün bunlar kendimiz için yapılıncaya hiç de onurlu olmadığı halde, dost uğrunda yapılıncaya çok onurludur. Bundan başka öyle durumlar vardır ki, iyi insanlar kendilerinden çok dostları yararlansın diye, birçok çıkarlarından el çekerler ya da buna razı olurlar. İkinci düşünce, dostluğu eşit emek ve eşit iyi niyetle tanımlar. Yapılan ve görülen iyiliklerin eş olmasını istemek, dostluğu çok ince ve derin hesaplara vurmadır. Gerçek dostluk daha zengin, daha eliaçıktır; sanırım, aldığından çok vermemekte bu denli titiz davranmaz: dostlukta yapılanların yitmesinden, taşmasından ya da hakkından çoğunu almaktan korkmamalı. Üçüncüsü, yani bir insan kendine verdiği değer denli dostundan saygı görmelidir diyen düşünce hepsinden beter. Çünkü kimi insanların gözüpekliği kırılmış ya da zengin olma umutları yitmiş olabilir. Bir insan kendisi için ne düşünüyorsa, dostunun da onun için aynı şeyi düşünmesi, dostluğa yaraşmaz, tersine dostu, insanın bozulmuş ruhsal durumunu yükseltmeye çalışmalı, ona daha iyi umut ve düşünceler aşılmalıdır. Bu durumda gerçek dostluğun sınırlarını başka türlü çizmek gerekecek; ama önce, Scipio'nun her zaman pek çok yediği şeyi söyleyeceğim. Scipio, dostluk için, "İnsan dostunu bir gün nefret edecekmiş gibi sevmelidir diyen kimsenin sözünden daha büyük bir düşman bulunamaz," derdi. Bunun, sanıldığı gibi, "Yediler"den biri sayılan Bias'ın (76) sözü olduğuna bir türlü inanamıyordu. Bu, bir kötünün, bir açgözlünün ya da her şeyde kendi çıkarını düşünen bir insanın sözü olmalıydı. İnsan bir gün düşman olabileceği bir kimseyle dost olabilir mi? Üstelik yerme fırsatını çok bulabilmek için, dostunun yapabildiği kadar çok hata işlemesini bile isteyip dilemesi, öte yandan da dostunun doğru davranışları ve başarıları karşısında üzüntü, acı ve kıskançlık duyması gerekecek. Bunun için bu düşünce kimin olursa olsun, dostluğu ortadan kaldırmaktan başka bir işe yaramaz. Onun yerine, dost seçerken daha dikkatli olmak salık verilmeliydi, ta ki, bir gün nefret edeceğimiz birisiyle dostluğa başlamayalım. Dost seçerken çok şanslı olmasak bile, Scipio'ya göre, düşmanlık günlerini göz önüne getirmektense, bu duruma katlanmalıdır.

Bence dostluğun sınırlarını şöyle çizmeli: dostların ahlakı tertemiz olmalı; aralarında her konuda, düşünüşlerinde, isteklerinde, ayrımsız, tam bir anlaşma olmalı. Ama raslar da, dostların yaşamı ya da onuru söz konusu olan bir sorun ortaya çıkar ve onların pek doğru olmayan isteklerine yardım etmek zorunda kalınırsa, doğru yoldan biraz sapılabilir; yeter ki büyük bir onursuzluğa düşülmesin: çünkü dostluk için kimi şeyler bir dereceye kadar bağışlanabilir; ama insan kendi ününü de savsaklamamalı, hem de bir iş yaparken halkın yakınlığını yabana atılacak bir silâh saymamalı. Bu yakınlığı yüze gülüp dalkavukluk etmekle kazanmaya çalışmak küçüklük olur; insana sevgi kazandıran erdemden de hiç ayrılmamalı. Ama Scipio, (her zaman ona dönüyorum, çünkü o her fırsatta dostluktan söz açardı) insanların dostluktan başka her işlerinde çok daha dikkatli olmalarından yakınırdı: örneğin hepsi ne kadar keçisi, koyunu olduğunu söyleyebilir de dostlarının sayısını bilmez. Keçi, koyun satın alırken bile titiz davranır da, dost seçimine önem vermezler. "İnsanların dostluğa elverişli olup olmadıklarına bir karar verebilmek için görünür belirtileri yoktur," derdi. Bu durumda sağlam, değişmeyen, hep aynı kararda olan dostlar seçelim. Böylesine pek az raslanır. Hem de denemeden karar vermek zordur; bu denemeyse ancak dostluğa girişmekle yapılabilir. Böylece dostluk yargıdan önce gelir, deneme olanağını ortadan kaldırır. Böylece ılımlı bir insan, arabanın hızını gemler gibi, dostluktaki sevginin atılımını yavaşlatır. Atları denediğimiz gibi, dostların ahlâkını az çok denedikten sonra bu sevgiye yol verelim. Kiminin ne denli hafif olduğu bir az parayla anlaşılır. Az paraya kapılmayan kimi de, çok para önünde ne olduğunu ortaya kor. Parayı dostluğa üstün tutmayı küçüklük sayan kimseler bulunsa bile, toplumsal konumu, devlet işlerini, askersel komutları, yönetimsel memurlukları, etkililiği dostluğa üstün tutmayan insanları nerede bulmalı? Bir yana bütün bu konular, öteki yana dost olmak hakkı konsa, birincileri, hem de çoğunlukla, dostluğa üstün tutmayacaklar mı? Doğanın gücü, bize etkinliği küçümsetecek denli büyük değildir. Dostluktan el çekerek etkinlik elde edenler, dostluğu unutturan nedenin büyüklüğünü öne sürmekle, suçlarının örtüleceğini sanırlar. Böylece memurluk ve siyaset yaşamına atılmış insanlar arasında gerçek dostlara çok güç raslanır. Dostunun seçilmesini kendininkine üstün tutacak insanı nerede bulmalı? Haydi bu denli ileri gitmeyelim; ama birçoğları için kötü günlerde birbirine bağlı kalmak, nasıl da güç bir iştir! Yıkımı paylaşmaya razı olacak insan kolay kolay bulunamaz. Ennius haklı olarak: "Belli dost bellisiz işlerde belli olur (77)" diyor, ama dostun gelgeç gönüllülüğünü, zayıflıklarını şu iki şey ortaya koyar: iyi günlerinde dostlarını aşağı görürler, kötü günlerinde yüzüstü bırakıp giderler. Hem iyi, hem kötü günde ciddî, direngen, değişmez bir dostluk gösteren insanın pek seyrek, tanrılaşmış gibi bir soydan geldiğine inanmalıyız.

Dostlukta aradığımız bu süreklilik ve kararın temeli bağlılıktır. O olmadan hiçbir şey sürekli olamaz. Bundan başka, yalın, herkesle dost, bizimle aynı zevkte, yani aynı şeylerden zevk aldığımız kimseyi seçmeli. Bütün bunlar dostluktaki bağlılığa yardım eder. Karışık, hile dolu bir kafada bağlılık olamaz. Dostun hoşlandığı şeylerden zevk almayan, onun yaradılışıyla uyuşmayan insan, bağlı ve bağlılıkta sürekli olamaz. Sözlerimize şunu da katalım: Dost, suçlamaktan hoşlanmayacak, suçlamalara da inanmayacak. Bütün bunlar deminden beri üzerinde durduğum dostluktaki karara yardım eder. Dostluğun ancak iyi insanlar arasında (başta söylediğim gibi) olabileceği düşüncesi

böylece doğrulanmış olur. Çünkü şu iki noktaya dikkat etmek, iyi insanın (ona bilge de denebilir) özelliğidir: önce, her tür yapmacık ve yabancı gösterişten kaçınmalı, çünkü açıkça nefret etmek, asıl düşüncesini gizlemekten daha soylu bir davranıştır. Yalnızca başkalarının suçlamalarını reddetmekte kalmamalı, kendisi de kuşkucu olmamalı, dostunun bir hata işlediğine hiçbir zaman inanmamalıdır. Buna dostluğun hiç de küçük sayılmayan zevklerinden birini, söyleşilerinin, ahlâkının tatlılığını eklemeli. Gerçi asık bir yüz, her durumda ciddilik, insana ağırbaşlılık verir, ama dostluk daha gevşek, daha tatlı, her türlü sevgi ve senlibenliliğe daha açık olmalı.

XVIII

Burada ince bir sorun önümüze çıkıyor: Genç atları eskilerine üstün tuttuğumuz gibi, dostluğa uygun gördüğümüz yeni dostları eskilerine üstün tutmalı mıyız? İnsana yakışmayan bir kuşku! Birçok şeye olduğu gibi dostluğa da doyum olmaz. En eski şaraplar gibi, en eski dostlar en zevkli olmalı. İyi olabilmek için birlikte birkaç tutam tuz yemeli diyenlerin hakkı var. Ama, umulan meyveyi sonunda bir gün veren bitkiler gibi, meyve vereceğini umduğunuz yeni dostlardan da kaçınmamalı, ancak eskileri, uygun oldukları konumda tutmalı. Çünkü alışkanlığın ve eskiliğin gücü büyüktür. Demin sözünü ettiğim atlara gelince, hiç kimse bir engel olmadıkça, alışmadığı yeni bir ata binmeyi, alıştığı bir ata binmeye yeğ tutmaz. Alışkanlığın gücü yalnızca canlılarda değil, cansız eşyalarda bile kendini gösterir: Uzun zaman oturduğumuz yerleri, dağlık, ormanlık bile olsa, severiz.

Dostlukta kendinden aşağıda olana eş olmak sorunu çok önemlidir, çünkü kimi üstün kişiler vardır. Değiş yerinde olursa, bizim küçük sürümüzde Scipio böyle oldu. Ama o hiçbir zaman kendisini Philus'a (78), Rupilius'a (79), Mummis'e (80), değerce kendisinden aşağı konumdaki dostlarına üstün tutmadı. Sivrilmiş bir adam olmakla birlikte, kendisinden yaşça büyük olan ağabeyi Q.Mazimus'a (81), olduğundan üstünmüş gibi saygı gösteriyor, yakınlarını kendi desteğiyle büyütmek istiyordu. Herkes böyle yapmalı, bundan örnek almalı. Erdemce, yetenekçe, varlıkça üstün olanlar, bunları yakınlarıyla bölüşsünler, paylaşsınlar. Örneğin orta halli aileden doğmuşlarsa, zekâ ve zenginlikten yana zayıf yakınları varsa, onların olanaklarını çoğaltsınlar, onlara onur ve saygınlık versinler: tıpkı tiyatro oyunlarındaki soyu soppu bilinmediği için köle olmuş insanların, bir gün bir Tanrı ya da bir kral oğlu oldukları anlaşılınca, uzun zaman baba sandıkları çobanları sevmekten geri kalmadıkları gibi. Gerçek ve belli babalar söz konusu olunca, bunu çok daha fazlasıyla yapmalı. Yetenek, erdem ve her türlü üstünlükten en çok yararlanmak için, insan onları yakınlarıyla paylaşmalıdır.

XIX

Dostlarına ve akrabalarına üstün olan kimseler, daha az değerli olanlara eş olmak zorunda oldukları gibi, ötekiler de dostlarının zekâ, varlık ve saygınlıkça kendilerine üstün olmasından acı duymamalı. Bu gibi kimselerin bir çoğu ya hep bir şeyden yakınır ya da bir şeye kusur bulur; hele biraz çabalayıp zorluğu göze alarak dostluklarını gösterecek bir iş yaptıklarını sandılar mı, yakınmaları daha da artar. Yaptıkları iyilikten bile pişman olan iğrenç insanlar! Bir iyiliği yapan anmamalı. Bu yüzden, üstün olanlar, dostlukta ötekilerin katına indikleri gibi, onları da ellerinden geldiği kadar, kendi katlarına yükseltmeye çalışmalı. Çünkü aşağı görüldüklerini sanarak dostluğun tadını kaçıran kimseler de vardır. Bu da ancak, kendilerini aşağı duyanların başına gelir. Onları bu düşünceden yalnızca

sözlerle değil, davranışlarla da vazgeçirmeli. Her dost için önce elden ne gelirse, sonra sevilen, yardım edilen kimse ne kadarını kaldırabileceksene, ona o kadarını vermeli. Ne denli yüksek olunursa olunsun, bütün dostları yüksek konumlara getirmek olanaklı değildir. Scipio, P. Rupilius'u (82) konsül yapabildi ama onun kardeşi Lucius'u (83) hayır! Bir insana her şeyi vermek elde olsa bile, onun bunlardan ne kadarını kaldırabileceğini göz önünde tutmalı.

Genellikle insan ancak, yaşı ilerleyip kişiliğini bulduktan sonra dostluk üzerine bir karar verebilir; örneğin gençliklerinde avlanmayı ya da top oynamayı sevenler, bu eğlencelerden hoşlananları o zaman sevdikleri halde, sonradan kendilerine yakın duymazlar. Yoksa süt nineler ve lalalar, eski olduklarını ileri sürerek herkesten çok sevimli isterlerdi: doğru, onları da savaştırmamalı, ama onlara başka türlü değer vermeli (84). Yoksa dostluklar kararlı olamaz. Ayrı yaradılış özellikleri, ayrı zevkler de dostları ayırır. İyiler, kötülerle; kötüler, iyilerle dost olamazlarsa, bu yalnızca aralarındaki yaradılış ve zevk ayrılığının alabildiğine büyük oluşundandır. Dostlukta haklı olarak şu da öğütlenir: çok kez olduğu gibi, aşırı bir düşkünlük yüzünden, dostların elde edebilecekleri büyük yararları engel olmamalı. Söylenceden bir örnek alırsam, Neoptemos (85), göz yaşlarıyla onu yolundan çevirmeye çalışan, yanında büyüdüğü Lykomedes'in sözünü dinleseydi, Trioa'yı alamayacaktı. Çok kez dostlardan ayrılmayı gerektiren büyük olaylar olabilir. Dostunun yokluğuna katlanmanın güç olacağını düşünerek, bu olayları önlemeye çalışan insan, gevşek ve zayıf doğuşludur. Bu yüzden dostluğa hak kazanmaz. Her şeyde dostundan ne istediğini, onun senden ne istemesine katlanacağını göz önünde tutmalı.

XX

Kimi zaman bir yıkım da başa gelebilir: dostluğu bozmak zorunda kalınır (çünkü artık bilgeler arasındaki dostluğu bırakıp halk arasındaki dostluklara geçtik). Çok kez insanların ya doğrudan doğruya dostlarına ya da başkalarına zarar veren, ama sonunda yine dostlarının onurunu kıran kimi eksiklikleri birden bire ortaya çıkarır. Bunlardan yavaş yavaş sıyrılmalı; Cato'dan işittiğim deyişle, böyle dostlukları yırtmaktansa sökmeli, yeter ki katlanılamayacak bir haksızlık alevlenmemiş olsun. Bu durumda hemen alışverişi kesip ayrılmamak ne doğru ve onurlu bir iştir, ne de olanaklıdır. Çok kez olduğu gibi, insanın ahlâkında, zevklerinde bir değişme ortaya çıkarsa ya da siyaset alanında aralarında düşünce ayrılığı olursa (çünkü az önce söylediğim gibi, artık bilgelerin dostluğundan değil, herkesin dostluğundan söz ediyorum), yalnızca dostluğun bozulmasını değil, düşmanlığa çevrilmiş görünmesini de önlemeye çalışmalı. Çünkü hiçbir şey bir zamanlar çok yakın olduğun birisine savaş açmaktan daha ayıp değildir. Bildiğiniz gibi benim için Scipio, Q. Pompeis'le (87) olan dostluğundan vazgeçti. Siyasal düşünceleri ayrı olduğu için meslektaşımız Metellus'dan (88) uzaklaştı; her iki durumda da büyük bir ağırbaşlılıkla davrandı; kabaca gönül kırmadı. Bu yüzden önce dostla bozuşmamaya çaba göstermeli, ama böyle bir şey başa geldi mi, dostluğun birdenbire kesildiği değil yavaş yavaş söndüğü sanılsın. Ama dostluğun büyük bir düşmanlığa çevrilmesinden de kaçınmalı: bunlardan kavgalar, sövgüler, aşağılamalar doğar. Ama katlanılabilecek şeylerse, bunlara da katlanmalı. Eski dostluğa duyulan saygı yüzünden, aşağılananın değil, yalnızca aşağılayanın haksız olduğunu kabul etmeli.

Bütün bu eksiklik ve sakıncalara karşı bir tek umar ve önlem vardır: ne çok çabuk sevmeli, ne de uygun olmayanları sevmeli. Sevilecek olan kimseler dostluk kurmaya uygundur. Bunlara çok az raslanır. Üstün olan her şey az olduğu gibi, kendi türünde her yönden üstün olanı bulmaktan daha zor

bir şey yoktur. Ama birçokları insanlarla alış verişlerinde iyi diye yalnızca kazanç getireni tanırlar. Hayvanları arasında olduğu gibi, dostları arasında da en çok kazanç umduklarını en çok severler. Böylece, salt kendisi için, kendi değeri yüzünden aranan bu en güzel ve doğanın yarattığı dostluktan yoksun olurlar. Dostluğun bu gücünün ne denli değerli ve ne denli büyük olduğunu anlamak için kendi kendilerinden de örnek almasını bilmezler. Çünkü herkesin kendisini sevmesi, bu sevgiden bir kazanç beklediği için değildir, herkese kendi varlığı değerlidir de ondan. Dostlukta da bundan örnek alınmazsa, hiç kimse hiçbir zaman gerçek bir dost bulamayacaktır: çünkü dost sanki insanın bir ikinci kendisidir. Bu, hayvanlarda, havada, denizde, karada yaşayan evcil ve yabanıl bütün hayvanlarda görülür. Bunlar önce kendilerini sever (çünkü bu duygu, her canlıda doğuştan vardır), sonra eş takımından hayvanlara istek duyar, bunları arar, bunlara bağlanır; bunu da özlemle ve insan sevgisine benzeyen bir biçimde yapar. Bu duygu insanda nasıl da daha içtendir! İnsan hem kendisini sever, hem de bir başkasını arar, sanki iki ruhtan bir tek ruh yaratmak üzere ruhunu onunkiyle birleştirir.

XXI

Ama birçokları kendilerinde bulunmayan şeyleri dostlarında aramaktan -hadi sıkılmıyorlar demeyeyim de- yanılığa düşüyorlar diyeyim. Dostlarına vermedikleri şeyleri onlardan istiyorlar. Oysa, önce iyi insan olmak, sonra kendine benzeyeni aramak doğru olur. Deminden beri söylediğim sürekli bir dostluk ancak şu kimseler arasında sağlamca kurulur: yakınlık duygularıyla birbirine bağlanmış insanlar önce başkalarının tutsağı olduğu tutkuları yenecekler, sonra doğruluk ve adaleti sevecekler, birbirleri için her şeyi yapacaklar, ama birbirlerinden, onurlu ve doğru olmayan hiçbir şeyi istemeyecekler, aralarında yalnızca sevgi ve beğenme değil, saygı da bulunacak. Çünkü dostluktan saygıyı kaldıran, onun en büyük süsünü kaldırmış olur. Bunun için dostlukta her türlü tutku ve yanılığa izin verilmiş olduğunu sananlar, tehlikeli biçimde yanılırlar. Doğa, dostluğu, erdemın yardımcısı olsun diye vermiştir, yanılığın yordakçısı olsun diye değil, onun amacı şudur: erdem tek başına en yüksek katına erişemediğine göre, oraya, başkasıyla birleşip ortak olarak erişsin. Bu türlü bir birlik kimi insanlar arasında var olmuş ya da olacaksa, bu, onları katıksız iyiliğe götürecektir en iyi ve en mutlu birlik sayılmalı. İşte, bence, insanların peşinde koşmaya değer sandıkları her şeyi, onuru, ünü, ruhun dinginlik ve sevincini içine alan birlik, bu birliktir. Bütün bunlar var olunca, yaşam mutluluk doludur. Bunlar olmadan yaşam mutlu olamaz. Bu birlik en iyi ve üstün bir iyilik olduğuna göre, onu elde etmek istiyorsak, erdem kazanmaya çalışalım. Erdemsiz ne dostluğa, ne de istenen herhangi bir şeye erişebiliriz. Erdeme değer vermeden dost edindiklerini sanan insanlar bir gün kötü bir olayla karşılaşmak zorunda kalırlarsa, o zaman ne denli yanılmış olduklarını anlarlar. Bunun için (bunu her seferinde yinelemeli) bir kaniya vardikten sonra sevmelisin, sevdikten sonra bir kaniya varmamalısın. Birçok işlerde olduğu gibi, özellikle dost seçiminde ve dostluk kurmakta savsaklayıcı oluşumuzun cezasını hep çekeriz. İş işten geçtikten sonra aklımız başımıza gelir, eski atasözünün yasağına aldırılmayarak boşuna emek veririz (89). Günlük yaşayışımızla, dahası karşılıklı yardımlarla birbirimize sıkı sıkıya bağlandığımız bir sırada, beklenmedik bir kırgınlık ortaya çıktı mı, birden dostluğu yarı yolda kesiveririz.

XXII

Böyle önemli bir sorunda bu derece kayıtsız davranmak çok ayıplanacak bir şey! İnsanlarla ilgili sorunlar arasında dostluğun yararı, herkesçe, oybirliğiyle kabul edilen tek konudur; gerçekten, birçok

erdemini bile gösteriş ve cakadır diye küçümser insanlar. Azla yetinen, yalın bir yaşam süren birçok insan, zenginliği aşağı görür. Kimi de başkalarını tutkuyla yakıp tutuşturan orunu o derece küçümser ki, ondan daha boş, daha değersiz bir şey olmadığına inanır. Birçoklarının gözlerini kamaştıran şeylerin, başkaları için hiç de değeri yoktur; ama dostluk konusunda herkes, ayrımsız, aynı duyguyu paylaşır. Kendilerini siyasete verenler, bilgi ve bilimle uğraşmaktan zevk duyanlar, devlette görev almadan kendi işlerinde güçlerinde çalışanlar, giderek kendilerini zevke kapıp koyuverenler, hep aynı düşüncededirler: insana yakışır bir yaşam sürmek istenirse, dostsuz yaşam, yaşam olamaz. Çünkü dostluk bilmem nasıl olur da, herkesin yaşamına karışır; hiçbir türde yaşamın kendisine yabancı olmasına izin vermez. İnsanlardan kaçacak, nefret edecek kadar sert yaradılışlı, yabanıl bir insan bulursa, Atina'da Timon (90) adlı birinin böyle olduğunu anlatırlar. O bile, yanında öfkесinin ağusunu dökecek bir insan aramamaya katlanamaz. Bu düşünce, şu örnekle daha iyi anlaşılır: elde olsaydı da bir tanrı bizi insanlarla konuşmaktan alıkoyup ıssız bir köşeye yerleştirerek, yaratılışımızın gerektirdiği her şeyi bol bol verdiği halde bir insan görmek olanağını yok etseydi, kim böyle bir yaşama katlanabilecek denli taş yürekli olabilirdi? Bu yalnızlık, bütün bu zevklerin tadını hangi insandan alıp götürmezdi? O zaman, yaşlıların başka yaşlılardan duyarak bize anlattıkları, yanılmıyorsam Taroslu Arkhytas'ın (91) sözü, doğrudur: "Biri göğe yükselip evreni ve yıldızların güzelliğini seyretseydi, bu seyir ona hoş gelmeyecekti; ama yanında, gördüklerini anlatacak bir dostu olsaydı, bundan çok hoşlanacaktı." Evet, doğa yalnızlığı sevmez, hep bir desteğe dayanmak ister: çok yakın dostlukların en tatlı yanı da budur.

XXIII

Doğa ne istediğini, ne aradığını, neyi istediğini böyle işaretlerle belli ettiği halde, bilmem nasıl oluyor da, sağırlaşıyor ve uyarılarına kulaklarımızı tıkıyoruz. Dostluk alış verişi çeşitli ve çapraşıktır. Kuşku ve kırgınlık için çok neden çıkabilir. Bunlardan kaçınmak, yerine göre hafifletmek, yerine göre katlanmak bir bilgenin yapacağı iştir. Yalnızca, dostlukta, hem bağlı kalmak hem de yararlı olmak istendiği zaman çıkabilecek kırgınlıklara katlanmak yerinde olur: çünkü çok kez dostlara öğüt vermek ya da onları yermek zorunda kalınır. Bu öğüt ve yermeleri, iyi niyetle söylendikleri için dostça karşılamalı.

Ama, bilmem niçin, dostumun Andria'da (92) söylediği söz doğrudur:

"Yüzegülücü dost, gerçek nefreti kazandırır."

Nefreti, bu dostluk ağusunu doğuruyorsa, gerçekten kötü bir şey; ama suçları hoş görerek, dostunun uçuruma yuvarlanmasına göz yuman yüzegülme daha da kötüdür. En büyük suçlu da gerçeği aşağı gören, yüzüne gülündü diye yanlışa düşen insandır. Bu durumda, önce uyarırken sert olmamaya, yererken de aşağılamaya kaçmamaya çabalayarak özen göstermeli. Ama yüzegülme sözünde - Terentius'un sözcüğünü kullanmaktan hoşlanıyorum- "incelik" bulunsun da, yanılığın yordakçısı dalkavukluk uzak olsun: dalkavukluk bir dostla başka türlü, bir tiranla başka türlü yaşanır. Ama gerçeği dostundan bile duyamayacak denli kulaklarını kapayan insanın kurtuluş umudu olamaz. Cato'nun (93) birçok sözleri gibi, şu sözü de çok ünlüdür: "Kimileri için, acı sözlü düşmanları, yumuşak görünen dostlarından daha çok işe yarar; düşmanları çok kez gerçeği söyler, ötekiler hiçbir zaman!" Uyarılan insanların asıl kızılacak şeye değil de, hiç kızılmayacak şeye kızması ne de şaşılacak bir durum! Yanılığa düştüklerine üzülmezler de yerilmek ağırıklarına gider. Tam tersine yanılığın için üzülme, bunu düzeltme fırsatı çıktığı için de sevinmek gerekirdi.

Dostun açıkça ve sertliğe kaçmadan uyarılması, kendimize yapılan uyarıların da sabırla ve karşı koymadan kabul edilmesi, gerçek dostluğun özelliklerinden biridir. Dostluk için yaranmadan, dalkavukluktan ve yaltaklıktan daha büyük yıkım olamaz. Hiçbir zaman gerçeği söylemeyen, yalnızca hoşla gitmek için konuşan gelgeç gönüllü ve aldatıcı insanların bu eksikliğini belirtmek için, daha birçok adlar bulmalı. Yapmacık, her şeyde kötüdür -çünkü gerçek üzerine bir kanıya varılmasına engel olur ve gerçeği bozar- ama asıl dostlukla taban tabana karşıttır; çünkü, açık yürekliliği ortadan kaldırır; oysa onsuz dostluk adının hiçbir değeri kalmaz: dostluğun bütün gücü birçok ruhlardan tek bir ruh yaratmak olduğuna göre, her birinde, tek bir ruh, hep aynı kalan tek bir ruh değil de, karışık, değişebilen, çeşitli ruhtar bulunursa, bu birliğe nasıl varılabilir? (93) Bir başkasının yalnızca duygu ve keyfine göre değil, yüzünün anlatımına ya da baş devinimlerine göre bile değişen insanın ruhundan daha kararsız, daha belirsiz ne olabilir? Aynı Terentius bu kez Gnathonun (94) kişiliğinde:

"Biri hayır der, hayır derim; evet der, evet derim: yani ben kendime her şeye baş sallamayı ilke edindim" diyor. Böyle bir insanı dost edinmek düşüncesizliğin ta kendisidir. Birçokları da Gnathon'a benzer; sadece soy, zenginlik ve ünleri ona üstündür; yalanlarına saygınlıkları eklenince, dalkavuklukları daha da tehlikeli olur. Gözboyayıcı ve yalancı olan her şey, gerçek ve içten olandan ayrılıp tanınabildiği gibi, dikkat edilirse, dalkavukça dostluğu gerçeğinden ayırarak tanımak da insanın elindedir. Hiç eğitim görmemiş insanlardan oluşmasına karşın halk kurultayı bile, halktan, yani dalkavuk ve düşüncesiz yurttaşla, ciddi ve ağırbaşlı yurttaş arasındaki ayrımı anlayabilir. Daha geçenlerde, halk tribünlerinin yeniden seçilmesi üzerine bir yasa önerirken C. Papius (95) halk kurultayında kulaklara ne dalkavukça sözler fısıldadı! Bu önergeye biz karşı koymuştuk, ama beni bırakalım, Scipio'dan söz açmak daha hoştur benim için. Ölmez tanrılar! Bu ne ciddi, ne ulu bir söylevdi; insan, konuşanın Roma halkının yardımcısı değil, önderi sanırdı. Ama siz de oradaydınız, bu söylev de elimizdedir. Böylece halkın yararına olan bir yasa, halkın oyuyla reddedildi. Şimdi de kendime döneyim: anımsarsınız, Scipio'nun kardeşi Q. Maximus (96) ve L. Mancinus'un konsüllükleri sırasında, C. Licinius Crasus'un (97) önerdiği rahiplik yasası nasıl da halkçı bir yasa sayılıyordu. Çünkü bu yasaya göre rahip kurullarına yeni üye seçme hakkı rahip kurulundan alınıp halka bırakılıyordu. C. Licinius Crassus forumda söz söylerden yüzünü halka çeviren ilk söylevciydi (98) de. Buna karşın, bizim savunmamızla ölmez tanrılarının dâvâsı C. Licinius Crassus'un bu çok tutulan söylevini kolayca yendi. Bu olay konsüllüğümden beş yıl önce, praetor sırasında olmuştu. Böylece bu dâvâyı büyük bir yetke değil, dâvânın ta kendisi savundu.

Halk kurultayı denilen sahnede bile, düşlemsel ve yalancı gösterişin önemli bir yer tuttuğunu gözönüne koymak ve belirtmek koşuluyla, gerçeğin değeri olmasına karşın, her şeyin gerçekte ölçüldüğü dostlukta gerçeğin değeri ne olmalıdır, bir düşünün! Dedikleri gibi dostunun yüreğini açamazsan hiçbir şeye güvenemez, hiçbir şeyden emin olamazsın; sevdiğinden ve sevildiğinden bile! Çünkü bunun ne denli gerçek olduğunu bilemezsin. Dalkavukluk ne denli tehlikeli olsa da, onu iyi karşılayan, ondan hoşlanan insandan başka kimseye zararlı değildir. Bunun için kendi kendisine dalkavukluk eden ve kendi kendisini pek beğenen insan, dalkavukların sözüne en çok kulak asan

insandır. Genellikle erdem kendisini sever; çünkü kendisini pek iyi tanır, ne denli seilmeye değer olduğunu bilir. Ama şimdi erdemden değil, bir erdem anlayışından söz açıyorum: çünkü birçokları erdemi elde etmekten çok öyle görünmeyi isterler. İşte dalkavukluktan hoşlananlar bunlardır. Kendilerine, keyiflerine göre uydurulmuş sözler söylenince, bu boş sözlerin kendi değerlerine birer tank olduğunu sanırlar. Biri gerçeği duymak istemediği, öteki yalana hazır olduğu zaman, dostluk, dostluk olmaz. Komedyalardaki dalkavuklar övünge askerlere dalkavukluk etmeselerdi, bize gülünç gelmezdi.

"Thais bana çok mu teşekkür ediyor?", "Evet, çok!" demek yeterken (99), "Sonsuz teşekkürler!" diye karşılık veriyor. Çünkü dalkavuk, hoşuna gitmeye çalıştığı insan ne kadar aşırı olmasını isterse, sözlerine o denli aşırılıklar ekler. Gerçi bu dalkavukça yalanlara yalnızca onları iştihaya can atan, bunları çağıran insanlar değer verir; ama ağırbaşlı, ciddî insanları kurnaz dalkavuklara kapılmamaları için uyarılmalı. Açıkça dalkavukluk yapmayı herkes anlar, meğer ki büsbütün budala olmasın. Ama düzenli ve sinsi bir insanın yavaş yavaş damarımıza sokulmasından sakınmalı. Bunlar kolay kolay anlaşılmaz: çünkü karşı koymakla bile dalkavukluk ederler; tartışır görünür, sonunda alaya aldığı insan daha anlayışlı görünsün diye yenilgiyi kabul eder, yeniliverirler. Alay edilmekten daha ayıp bir şey var mı? Bu duruma düşmemek için daha çok dikkat etmeli.

"Bugün benimle, komedyaların budala, yaşlı kişilerinden daha çok alay edip beni düpedüz maskara ediyorsun."

Gerçekten tiyatrodan bile bu şaşkın, budala yaşlılar, komedyaların en aptal kişileridir. Ama örnek insanların, yani bilgelerin (burada insanların erişebileceği bilgeliğinden söz ediyorum) dostluğundan konuşurken bilmem nasıl oldu da, söz geçici dostluklara döndü. Asıl konumuza dönelim ve sözlerimizden bir sonuç çıkaralım.

XXVI

Erdem diyorum, C. Fanius, evet, yalnızca erdem, Q. Mucius, dostlukları hem kurar, hem korur. Çünkü onda her türlü uyum, onda sağlamlık, onda süreklilik vardır. Kendisini gösterip ışığını parlattığı zaman, başkasında parladığını gördüğü erdem ışığına yaklaşır, ondaki ışıktan da ışık alır. Bundan sevgi ya da dostluk tutuşur; çünkü, her ikisi de "sevmek" sözcüğünden geliyor; sevmekse, hiçbir şeye gereksinmeden, hiçbir yarar beklemeden sevilen insana bağlanmak demektir; ama yarar, istenmeden bile dostluktan çiçeklenir. Gençken yaşlı insanlara; L. Paulus, M. Cato, C. Galus, P. Nasica, Scipio'nun kaynatası Ti. Graccus'a (102) bu tür bir yakınlıkla bağlandık. Bu yakınlık yaşlılar arasında, benimle Scipio, L. Furius, P. Rupius, Sp. Mummius arasında daha da ışıktır. Şimdi biz de yaşlı çağımızda gençlerin sevgisinden, örneğin sizin, Q. Tubero'nun sevgisinden zevk duyuyoruz. Bundan başka, P. Rutilius (103), A. Verginius'la senli benli olmaktan da hoşlanıyorum ben. Yaşamın ve doğanın kurduğu düzen gereğince, bir kuşaktan başka bir kuşak doğduğuna göre; dedikleri gibi, insan yarıya başladığı insanlarla aynı zamanda yarışın sonuna erişmeyi her şeyden çok istemeli. Ama, insanın her şeyi zayıf ve ölümlü olduğuna göre, bari seveceğimiz, bizi sevecek insanları arayalım. Çünkü sevgi ve yakınlık olmazsa, yaşamın hiçbir zevki kalmaz. Gerçi ölüm Scipio'yu umulmadık bir zamanda benden kopardı, ama benim için o yaşıyor ve hep yaşayacak. Çünkü ben onun erdemini sevdim.

Bu erdem ışıktır hâlâ. Erdemini yakından tanıdığım için, anısı yalnızca benim gözlerimde canlı kalmayacak, gelecek kuşaklar için de parlak ve değerli olacak. Hiç kimse Scipio'yu anmadan, onun

düşlemini göz önüne getirmeden, büyük düşlemler ve umutlar besleyemeyecek. Kendi payıma yazgının ya da doğanın bana sunduğu iyiliklerden hiçbirini Scipio'nun dostluğuyla ölçemem. Bu dostlukta devlet işleri konusunda anlaşma, özel işlerim için öğüt, zevk dolu bir dinginlik buldum. Scipio'yu hiçbir zaman, en ufak bir şeyde bile incittiğimi bilmem. Ondan istemediğim hiçbir şey işitmedim; bir evde oturduk, aynı yemekleri birlikte yedik. Yalnızca askerlikte değil, gezide, köy yaşamımızda hep birlikteydik. Halkın gözlerinden uzak bir köşede, boş zamanlarımızı seve seve verdiğimiz, o yeni bir şey öğrenmek ve yeni bir bilgi edinmek aşkını nasıl anlatayım? Bütün bunların anısı onunla birlikte ölseydi, gerçekten böylesine sevdiğim ve bağlı olduğum adamın yokluğuna hiç katlanamazdım; ama o yitmek şöyle dursun, onu düşünüp andıkça daha da büyüyor, güçleniyor. Bunlardan büsbütün yoksun bile olsaydım, yaşım bana bir avuntu verirdi. Çünkü onun özlemi daha uzun süremez. Kısa süren her acıya, ne denli büyük olsa da katlanılabilir.

Dostluk üzerine söyleyeceklerim işte bunlar. Size gelince, siz erdeme öylesine değer verin ki, -onsuz dostluk olamaz- erdemden başka hiçbir şeyin dostluğa üstün tutulabileceğine inanmayın.

AÇIKLAMALAR

YAŞLILIK

1. Ennius, Annales, X 385 Vahlen. Bu sözleri bir çoban 168'de Konsül T.Quinetius Flamininus'a söyler ve onu dağ yolundan Makedonya Kırallı Philippos'un ordugâhına götürüleceğine söz verir.
2. Atticus, bak. Önsöz.
3. Burada Caesar'ın diktatörlüğünü krallığa çevirmek isteyen kimselerin yol açtığı olaylar anıştırılıyor.
4. Khioslu Stoa feylesofu Ariston yapıtında Tithonos'u konuşturur. Tithonos'a âşık olan tanrıça Eos onun sonsuz bir ömür yaşamasını sağlamıştı; ancak yaşlanmasının önüne geçememiş; sonunda, yaşlılıktan çok güçsüzleşen Tithonos'a tanrılar acıyıp ağıstos böceği biçimine sokmuşlar.
5. Cato, Scipio Laelius: Bk. Önsöz.
6. Platon'un ve stoacıların düşüncesi.
7. Gaius Livius Salinator İ.Ö. 188'de konsüllük etmiş, 170'de ölmüştür.
Spurius Postumius Albinus İ.Ö. 186'da konsüllük etmiş, 180'de ölmüştür.
8. Themistokles: Atina'nın ünlü generali.
9. Q. Fabius Maximus Verrucusus Cunctator 238, 228, 215, 214, 209 yıllarında konsüllük etmiş, Hannibal'e karşı savaşmış ünlü komutan.
10. Quaestor; Cumhuriyet döneminde Roma'da genel hazineye ve devlet veznesine bakan memur; İmparatorluk döneminde, Caesar'ın iki quaestoru: Senato'da İmparator'u temsil eden memurlar.
11. Tuditanus ile Cethegus'un konsüllüğü 204 yılına raslar.
12. Tribun M. Cinelus Alimentus'un önerdiği bu yasa, avukatların armağan ve ücret almasını yasaklar.
13. Hannibal: İkinci Kartaca seferinde Kartacalıların komutanı.
14. Ennius, Ann., XII, 370.
15. Cicero burada M'Livius Salinator ile M'Livius Macatus'u karıştırmıştır.

16. Halk tribünü; Plebs sınıfının çıkarlarını gözeten memur.
 17. C. Falanius 232'de tribün iken, Galya topraklarının bölünmesini istemiştir.
 18. Augur: Kuşların uçuşuna, besinlerine, ötüşlerine dayanarak gelecekle ilgili kehanette bulunan rahip.
 19. Triumphus töreni: Utku kazanmış bir komutanın Roma'ya girişinde yapılan tören.
 20. İsokrates: Meşhur Atinalı söylevci.
 21. Ennius, Ann., XII, 374.
 22. T. Quingtius Flamininus ile M. Acilius Balbus, 150 yılının konsülleridir.
 23. Cn. Servilius Caepio ile Q. Marcius Philippus 160 yılının konsülleridir.
 24. 169'da halk tribünü Q. Voconius Saxa tarafından önerilen yasa, kadınlara bırakılan mirası sınırlar.
 25. Cato'nun büyük oğlu Marcus Porcius, Cato Licinianus Paulus'un kızıyla evliydi. Bu konuşmadan iki yıl önce ölmüştü.
 26. 182 ve 168'de konsül olan L. Aemilius Macedonicus, Pydna'da Perses'i yenmişti.
 27. C. Fabricius Luscinus 282'de ve 278'de; M. Curius Dentatus 290'da, 275'te ve 274'te; Tib Coruncanius 280'de konsüllük etmişlerdir.
 28. App. Claudius Caecus 310'da kensor, 307'de ve 369'da konsüllük etmiştir. Sözü edilen senato toplantısı, ya 280/279'da Herakleia utkusundan ya da 279/278'de Ausculum savaşından sonra olmuştu.
 29. Ennius, Ann., IX, 202.
 30. Kensor: Roma'da nüfus, ahlak ve emlak işlerine bakan büyük memur.
 31. Pyrrhos: Romalılara karşı yaptığı seferle tanınmış Epir kralı.
 32. Legat: Askerlikte, komutan vekili.
 33. Ünlü "Delenda est Carthago" (Kartaca yok olmalıdır) sözüne anıştırma.
 34. 235'de doğan P. Cornelius Scipio Africanus, 205'te ve 194'te konsüllük etmiş, olasılıkla 183'te ölmüştür.
 35. Senatus sözcüğü "yaşlı" demek olan "senex" kökünden gelir.
 36. Sparta'da senato anlamına gelen Geruria sözcüğü de "yaşlı" anlamındaki bir sözcük kökünden gelir. Geruria üyelerinin en az altmış yaşında olmaları gerekiyordu.
 37. Naevius, Lud., s. 14, Ribbeck.
 38. Lysimakhos Aristeides'in babası idi.
 39. Pontifex: Roma'da dinsel hukukla uğraşan rahip.
 40. "On iki levha" yasaları arasında yer alan yasaya göre.
 41. Diogenes, 155'te Atina'dan Roma'ya gelmişti.
- Simonides: Yunan şairi.
Stesikhoros: Sicilyalı lirik şair.
İsokrates: Atinalı ünlü söylevci.
Gorgias: Ünlü sofist söylevci.
Pythagoras: Büyük Yunan filozofu ve matematikçisi.
Demokritos: Varlığı atomla açıklamak isteyen Yunan filozofu.
Xenokrates: Platon'un öğrencilerinden bir filozof.
Zenon: Stoa okulunun kurucusu.
Kleanthes: Stoacı filozof.

42. Caecilius, Syn., II, s. 59 Ribbeck.
43. Caecilius, Plocium, IX, s. 55.
44. Caecilius, Ephesieus, s. 33.
45. Solon: Ünlü Atinalı hukukçu ve söylevci.
46. Krotonlu Milon'un çok güçlü ve iştahlı oluşuyla ilgili birçok öykü anlatılır. Kimilerine göre Milon, Pthagoras'ın öğrencilerinden biridir.
47. 198'de konsüllük, 194'de kensorluk etmiş olan Sex. Aelius Paetus Catus en eski Roma hukukçularındandır.
- Tıb. Coruncianus Plebs sınıfından ilk pontifexdir.
- P. Licinius Crassus 205'de konsül, 212'den 183'te ölünceye dek, Pontifex maximus olarak çalışmıştır. Cicero, bu üç kişiye de çok değer verir.
48. Herodotos ve Ktesias Kyros'un savaş alanında öldüğünü söylediklerine göre bu konuşmanın tarihsel gerçekliği yoktur.
49. Pontifex: Bak. No. 39.
- Pontifex maximus: Pontifex kurulunun başkanı.
50. L. Caecilus Metellus 251 ve 247'de konsül, 243'den 222 yılına dek pontifex maximus olarak çalışmıştır.
51. Homeros, II, I, 260; XI, 668.
52. Homeros, II, II, 249.
53. Homeros, II, II, 370.
54. 191 yılı.
55. Askerî tribün: Roma ordusunda, bir legiona komuta eden yüksek rütbeli subay.
56. T. Pontius'un gücü, Roma'da bir söylence gibi anlatılırdı.
57. Milon: Bak not 46.
58. 206'da Scipio Africanus'ca Roma dostluğuna kabul edilmiş olan Numida Kralı Masinissa, genç Scipio'yu bu konuşmadan iki yıl sonra, üçüncü Kartaca seferi sırasında konuk etmiş ve ona, dedesinden coşkuyla söz etmiştir.
59. Romalılar altmış yaşında askerlik görevinden tamamıyla bağışık tutuluyorlardı.
60. Birinci Africanus'un oğlu P. Cornelius Scipio, sağlıksızlığı yüzünden babası gibi eylemli bir işte çalışmamış; 180'de augur olmuş ve P. Aemilius'un Cato ile konuşan oğlu, P. Scipio Aemilianus'u evlat edinmişti.
61. Caecilius için bak s. 25 v. d.
62. 367-361'de Tarentum'u yöneten Arkhytas, döneminin tanınmış bilginlerindendi; ahlaka çok önem verirdi.
63. Gaius Pontius'un babası C. Pontius Herennius, konsül Sp Postumius ile T. Veturius Calvinus'u Caudium geçidinde kuşatmıştı.
64. L. Furius Camillus 349 yılının konsülüdür.
65. Titus Quinctius Flaminius, Makedonya Kralı Philippos'u yenmiştir; kardeşi Lucius ise 184'de senatodan çıkarılmıştır.
66. Demosthenes'in öğrencisi; Knieas döneminin en ünlü söylevcilerindendi.
67. Fabricius M., Curius ve T. Coruncianus: Bk. not 27.
68. 312, 308, 297, 295 yıllarında konsüllük eden P. Decius Mus Sentinum savaşında yurdu uğruna canını vermiştir. Babası da 340'ta yurdu için ölmüştü.

69. Platon, Timaios, 690.
79. 260'ta konsüllük eden C. Duellius, Mylae deniz savaşını kazanmıştır.
71. Büyük Ana'nın Kültü Roma'ya 204 yılında girmiştir.
72. "Symposion" sözcüğünden söz ediliyor; bu sözcük, "içmek" demek olan "pino" kökünden gelir.
73. Xenophon, Şölen, II, 26.
74. L. Ambivius Turpio Roma'da bir tiyatro yönetir ve oyuncu olarak da çalışırdı; tiyatrosunda döneminin oyunları, özellikle Terentius'unkiler oynanırdı.
75. 166'da da konsüllük eden C. Sulpicius Galus, söylevci ve gökbilimciydi.
76. C. Claudius Cento ve M. Sempronius Tuditanus, 240 yılının konsülleridir.
77. Aslı Yunanlı olan Livius Andronicus, serbest bırakıldıktan sonra efendisinin adı olan Livius adını almıştır. Yunancadan birçok yazınsal yapıtı çevirmiş, 204'te ölmüştür.
78. I., Crassus: bk. not 47, 162 ve 155 yıllarında konsül, 150'de pontifex maximus olarak çalışan P. Cornelius Scipio Nasica, tanınmış bir hukuk bilginiydi.
79. Ennius Ann. IX, 308.
80. M. Cornelius Cethegus 204 yılının konsülüdür.
81. Occati: Toprağı düzleme; sürgüyle düzleme. Cicero burada rasgele bir sözcük kökü kullanmış.
82. Hesiodos İşler ve Günler adlı yapıtında, özellikle tarımdan söz eder.
83. Homeros. Od., XXIV, 226.
84. M. Curius. Dentatus, Samnitleri ve Sabinleri 290'da, Pyrihos'u 275'te yenmiştir.
85. L. Quinctius Cincinnatus, 460'da konsül, 458 ve 439'da diktatör olarak çalışmıştır.
86. Magister equitum süvari komutanı.
87. Zengin bir şövalye olan Sp. Maelius, 439 yılındaki kıtlık sırasında halka bol bol yiyecek dağıtmıştı; soylular onu kiralıkta gözü olmakla suçlarlar ve diktatör olan Cincinnatus onu dâvâ eder. Maelius mahkemeye gelmediği için C. Servilius Ahala onu öldürür, Cincinnatus da Maelius'un mülkünü sattırıp, evini yıktırır.
88. Viator: Resmî haberci.
89. Cicero bu kitabı gençliğinde çevirmişti.
90. Xenophon, Oikon, IV, 20.
91. Genç Kyros Pers Kralı değil, Lydis satrapıydı. Peleponnez savaşında Lysandros'a Atina'yı yenmek için yardım etmiştir. Babası ölünce kardeşi Artaxerxes'in elinden tahtı almak istemiştir; topladığı orduda Xenophon da vardı. Kyros 401'de ölmüştür.
92. 371'de doğmuş olan M. Valerius Corvinus 348, 346, 343, 335, 300 ve 299 yıllarında konsüllük yapmıştır.
93. Roma yasasına göre bu çağa kırk altı yaşından sonra girilir.
94. L. Caecilius Metellus: bk. not 50,
Atilius Calatinus 258 ve 254'te konsül, 249'da diktatör, 247'de kensor olarak çalışmıştır.
95. P. Crassus: bk. not 47
M. Aemilius Lepidus 187 ve 175'te konsül, 180'de pontifex maximus olarak çalışmıştır.
96. Paulus: bk. not 60.
Africanus: bk. not 58, 34
Maximus: bk. not 9.
97. Lysandros: Ünlü Sparta generali.
98. Scipio ile Laelius angurdular.

99. Imperium: Konsül, pretor ve diktatörlere verilen yüksek yetki.
100. Terentius'un bu oyunu 160'ta oynanmıştır. Oyundaki iki kardeş iki ayrı eğitim yöntemini savunurlar.
101. Tartessuslular İspanya'nın Güney Batısında otururlardı, başkentleri Gades'ti (Cadix).
102. Plaudite: "Alkışlayın". Oyunların sonuna böyle yazılırdı.
103. Ennius, Var., 17 Vahl.
104. L. Iunius Brutus, Roma Cumhuriyeti'nin kurucusudur; Tarquinius'un oğlu Arruns ile savaşırken ölmüştür.
105. Decius: bk. not 68.
106. 267 ve 256'da konsül olan M. Atilius Regulus, Kartacalılara tutsak düşmüş ve tutsakların değişimi işini kotarmak için Roma'ya gönderilmiştir; ama, senatoyu değişimden vazgeçirmiş, Kartaca'ya dönmüş ve işkence edilerek öldürülmüştür.
107. Cn. ve P. Cornelius Scipio 212'de, İspanya'da, Hasdrubal tarafından öldürülmüşlerdir.
108. Konsül L. Aemilius Paulus, 216'da H. Terentius Varron'un düşüncesizlik edip açtığı Cannae savaşında ölmüştür.
109. 222, 215, 214, 210 ve 208 yıllarında konsüllük eden M. Glaudius Marcellus, 208'de ölmüştür. Hannibal, küllerini gümüş bir kapta oğluna göndermiştir.
110. Xenophon'un düşlem gücünün yarattığı bu konuşmayı, Cicero burada serbest olarak aktarmıştır.
111. Paulus: bk. not 26.
112. L. Aemilius Paulus: bk. not 34.
- P. Corwelius Scipio Africanus 205 ve 194'te konsüldür.
113. P. Cornelius Scipio, 218 yılı konsülüdür,
114. CN. Cornelius Scipio Calvus, 222'de konsüldü.
115. Pélias, Trakya tahtını haksızlıkla ele geçirmiş, rakibi Aison'u öldürmüş, oğlu Iason'u sürgüne göndermiştir; Aison'u bir tencerede kaynatarak gençleştiren Medeia, Pelios'un kızlarını babalarını aynı biçimde gençleştirsinler diye kandırmıştır. Cicero burada Aison ile Pelias'ı karıştırmıştır.
116. 152 yılında ölmüş olan oğlundan söz ediyor.
117. Epikurosçular.

DOSTLUK

1. Augur. Doğa olaylarının gözleminde gelenekten gelen kuralları korumakla görevli rahip.
2. Erkek togası (toga virilis). Genç Romalılar 16 yaşına dek kenarlarına erguvan geçirilmiş ak bir giysi giyerlerdi. Buna "toga praetexta (kenarlıklı toga) derlerdi. Bu yaştan sonra da "toga virilis"i (erkek togası) giyerlerdi.
3. Pontifex. Dinsel geleneklerin korunması, devlete ve bireylere dinsel borçları öğretmekle görevli kurulun üyesi olan rahip.
4. Hemicyclium. Rahatça oturup konuşabilmek için, bahçede yapılmış, içinde oturacak yeri olan yarım daire biçiminde taş bina.
5. P. Sulpicius Rufus. Önce Optimatların güçlü bir temsilcisi; daha sonra, İ.Ö. 88'de halk tribünü

- olarak Marius ve halk partisinin ateşli bir yandaşı olmuştur. Bu yüzden o zamanın konsülü Q. Pompeius Rufus ve meslekdaşı L. Corneius Sulla'yla araları açılmıştı.
6. Q. Pompeius Rufus. Sulla'yla 88 yılı konsülüydü. P. Sulpicius Rufus'a karşı koymuş ve bu savaşında forumda çıkan bir kargaşalık sırasında öldürülmüştür.
7. Önsöze bk.
8. Cicero burada dostu Atticus'a sesleniyor.
9. Cato Maior ya da De Senectute (Yaşlılık): Cicero'nun De Amicitia'dan (Dostluk) az önce yazdığı bir kitaptır. Bunda 85 yaşına dek yaşamış olan Cato, yaşlılık üzerine düşüncelerini söylüyor. M. Porcius Cato Censorius (İ.Ö. 234-149): Eski dönemin ülküsel Romalı tipini canlandırır; sert, inatçı ve savaşçıdır. Eski Latin geleneklerine çok bağlı olduğu için, Roma'yı bozacağı kaygısıyla Yunan kültürün Roma'ya girmemesi için uğramıştır.
10. Cicero 94 yılı Mayıs'da Atticus'a yazdığı bir mektupta, De Senectute kitabını sık sık okuduğunu söylüyor. Ad Atticum, 14, 21, 3'de şöyle diyor: "Sana yolladığım Cato Maior kitabımı sık okumalıyım. Çünkü yaşlılık beni daha hırçın yaptı; her şeyden alınıyorum."
11. Cicero yine Atticus'a sesleniyor.
12. Lucius Acilius. Cato Censorius'un çağdaşlarından biri. Cicero'ya göre On İki Levha Yasası'nun koyucularından biridir.
13. Forum: Pazar yeri, Roma halkının toplanma yeri, Roma toplumsal ve siyasal çalışmalarının merkezi.
14. Yunanistan'da yedi filozofa verilen ad (Yedi Bilgeler). Bunların genellikle Miletli Thales, Pittacos, Bias, Kleoboulos, Khilon, Solon ve Periandros olduğu kabul edilirdi.
15. Sokrates'e gönderme: Sözcü, "Sophokles bilgedir, Euripides daha bilgedir, Sokrates bütün insanların en bilgesidir." demiş.
16. Roma takviminde Mart, Mayıs, Temmuz, Ekim aylarının yedinci, öteki ayların beşinci gününe verilen ad.
17. D. Iunius Brutus. İ.Ö. 138 yılı konsülü.
18. Marcus Porcius Cato. Yaşlı Cato'nun oğlu. İ.Ö. 152 yılında Praetor olduktan sonra daha görevine başlamadan ölmüştür.
- L. Aemilius Paulus'un (bk. not 19) komutasında Persuas'a karşı çarpışmıştır.
19. L. Aemilius Paulus Macedonicus. 168'da Pydna yöresinde, Makedonya Kralı Perseus'u yenmiştir. Bir yıl son yengisini kutlamıştır. Yengisini kutladığı günden bir gün önce bir oğlunu, üç gün sonra bir ikincisini yitirmiştir.
20. C. Sulpicius Galus. 168 yılı savaş tribünü, 116 yılı konsülü; Gökbilimdeki bilgisiyle ün almıştı.
21. Scipio önce 147, sonra 134'te konsül olmuştur. Lex Villia Annalis'e (İ.Ö. 180) göre konsül olma yaşı 43 olduğu halde, ilk konsüllüğü sırasında 36 yaşındaydı.
22. Kartaca İ.Ö. 146'da, Numantia da 133'te yakılıp yıkılmıştır.
23. De Senectute'yi söylemek istiyor.
24. Scipio'nun zehirlenmiş ya da öldürülmüş olmasından kuşku duyulmuştur. 129'da toprak dağıtımını öneren M. Fulvius, C. Cracchus, C. Corba'ya karşı koyduğunun ertesi günü yatağında ölü bulunmuştu. Carbo, Gracchusların annesi Cornelia ve daha birçokları onu öldürmüş olmak kuşkusu altında kalmışlardı.
25. Epikuroscular. Cicero, Lucretius'un De Rerum Natura kitabıyla Roma'da yayılan bu felsefeyi birçok yerde taşlar.

26. Magna Graecia (Büyük Yunanistan) adı, İtalya'nın güney parçasına verilirdi.
27. Sokrates.
28. Cicero'nun De Re Publica adlı kitabında konuşma, Scipio, 136 yılı konsülü L. Furius Philus ve 149 yılı konsülü hukukçu ve söylevci M. Manilius arasında geçer.
29. De Re Publica'nın sonunda Scipio, büyük babalığı Yaşlı Cato'nun kendisine, ruhların ölmezliği üzerine söylediklerini aktarır.
30. Antikitenin tanınmış dostları şunlardır. Theseus ve Pirithous, Orestes ve Pylades, Akhilleus ve Patroklos; İsa'dan sonra da Damon ve Phintias.
31. C. Fabricius Luscius. 282 ve 278 yılları konsülü. Pyrrhos'a karşı yapılan savaşta dürüstlüğü ve doğruluğuyla ün salmıştır.
32. M. Curius Dentatus. 290 ve 275 yılları konsülü. İlmîliliğiyle tanınmıştır. Samnitleri, Sabinleri ve Pyrrhos'u yenmiştir.
33. Tib. Coruncanius. 280 yılı konsülü. 252 yılında Pontifex Maximus olan ilk pleb.
34. Stoacılar.
35. Bir atasözü: Pingui Minerva agera (İnce eleyip sık dokumamak).
36. Bk. not 19, 20, 28.
37. Ennius (240-169). Roma yazınının ilk döneminde L. Andronicus ve Naevius'tan sonra Roma şiirinin gelişmesinde büyük rolü olan şair. Roma tarihinin başından kendi zamanına dek geçen olayların destanını Annalesinde anlatır. Roma şiirine heksametre ölçüsünü sokan o olmuştur. Bundan başka katıldığı Pön savaşlarını (218-201) anlatan destanı, tragedya ve komedyaları vardır.
38. Ennius, "vita" (yaşam) sözcüğünden bir sıfat yapıyor: "vitalis" (yaşanabilir); burada bir sözcük oyunu vardır.
39. İ.Ö. aşağı yukarı 450'de Agrigentum'da doğmuş olan Empedokles, Doğa Üzerine adlı felsefî bir şiirinde dostluk ve savaşın, evrenin birleştirici ve ayırıcı ana güçleri olduğunu söyler.
40. M. Pacuvius. Ennius'un kızkardeşinin oğlu, tragedya şairi. İ.Ö. 220'de Brundisium'da doğmuş, 130'da ölmüştür. Birçok tragedyası vardır. Yukarıda adı geçen Euripides'in İphigeneia Tauris'te tragedyasından alınmış olmalı. Tragedya'nın Latince adı bilinmiyor. Konusu: Orestes dostu Pylades ile Artemis'in resmini çalmak için Kırım'a giderler, ama yakalanırlar; Kral Orestes'i ölüme yargılar, ama hangisinin Orestes olduğunu bilmez. Her ikisi de kendisinin Orestes olduğunu ileri sürer. Metindeki sözler bu sırada geçer.
41. Thoas: Kırım yarım adası hükümdarı. Kırım'a gelen yabancılar Artemis'e kurban edilirdi.
42. De Re Publica'da Philus devletin haksızlık yapılmadan yönetilemeyeceğini söylemişti.
43. "Amor" (sevi) "amicitia" (dost sevgisi, dostluk), "amare" (sevmek) aynı kökten gelen sözcüklerdir.
44. Bk. not 31.
45. Bk. not 32.
46. Tarquinius Superbus. Roma söylencesindeki "yedi kıral"dan sonuncusu. Söylenceye göre, 615'den 510'a kadar egemen olmuştur. Çok sert ve acımasız olduğundan, ona Superbus (Gururlu) adı takılmıştır.
47. Spurius Cassius Vicelinus. 502, 493, 486 yılları konsülü. Bir toprak yasası önermiş; krallığı ortadan kaldırmayı düşündü diye suçlanarak öldürülmüştür.
48. Spurius Maelius. İ.Ö. 440'da bir kıtlık sırasında yoksullara buğday dağıtan krallığı ortadan kaldıracağından kuşkulandığından öldürülmüştür.

49. Pyrrhos: Romalılara karşı savaşmış Epeiros kralı. Herakleia ve Ausculum'da Romalıları yenmiştir (İ.Ö. 279).
50. Hannibal. (İ.Ö. 274-183) Kartaca komutanı Hamilcar Barcas'ın oğlu. Önce Romalıları Trebia savaşında (218), Trasimenus gölü kıyısında (217) ve Cannea yöresinde (216) yenmişse de, sonra Scipio Africanus'a Zama'da yenilmiştir (206). Ephesos kralı Antiokhos'a sığınmış, sonra da düşmana teslim olmamak için kendini öldürmüştür.
51. Cicero, Epikurocuları taşıyor.
52. İ.Ö. V. yüzyılda yaşamış Roma komutanı. Yurduna büyük hizmetler görmesine karşın halk tribünlüğünü kaldırmak istediği için plepin nefretini kazanmış; halk tribünlerince suçlanarak sürülmüş; onları Romalılara karşı savaşa kışkırtmışsa da annesinin ve karısının yalvarması üzerine bundan vazgeçmiştir.
53. Bk. not 47.
54. Bk. not 48.
55. Tib. Semronius Gracchus. 133 yılı halk tribünü. Tribünlüğü sırasında soyluların büyük toprak sahibi olmalarına engel olmak ve köylü çiftlikleri kurmak üzere bir tarım yasası önermiştir. Ancak 132'de yasalara aykırı olarak kendisini yeniden tribünlüğe seçtirmek isteyince forumda çıkan kargaşalıkta öldürülmüştür.
56. Q Aelius Tubero. Genç Africanus'un kızkardeşinin oğlu; İ.Ö. 133'te belki halk tribünüyken Tib. Gracchus'a, 123'te de C. Gracchus'a karşı savaşım vermiştir.
57. T. Populis Laenas ve P. Rupilius 132 yılı konsülleri idi.
58. C. Bloussius. Tib. Gracchus'un planlarına yardım etmiştir. Tib. Gracchus öldürüldükten sonra suçlandığı için Roma'yla savaşan Kral Aristonikos'un yanına Bergama'ya kaçmış, fakat kral yenilince kendisini öldürmüştür (130).
59. 132'de, öldürülen halk tribünlerinin yandaşlarını tutuklamak için kurulan konsüller kurulu (Bk. Önsöz).
60. Capitolium. Capitolium tepesindeki Iuppiter tapınağı.
61. Q. Aemilius Papus ve C. Fabricius Luscinius. İ.Ö. 282 ve 278'de birlikte konsül, 275'de censor (bk. not 62) olmuşlardı.
62. Censura: censorluk. Censor, Roma'da nüfus sayımı, törelerin ve genel servetin korunmasıyla görevli bir memurdu.
63. M. Curius ve Tib. Coruncanius. Bk. not 32 ve 33.
64. C. Papirius carbo (164-119). 131 yılı tribünü. Tib. Gracchus'un koyu yandaşlarından biri. 131'de tribünken, halkın istediği zaman tribünleri yeniden seçmek hakkını elde etmesi için bir yasa önermiştir. C. Cato: Yaşlı Cato'nun torunu, 114 yılı konsülü.
65. C. Gracchus. Büyüğü Tib. Gracchus'un yolunda yürümüş; 132 ve 122'de kendisini halk tribünü seçtirmiştir. Tib. Gracchus gibi köylüye toprak dağıtımını uğrunda çalışmış; ama ona karşı olan senato yandaşı M. Livinius Drusus, halkı Gaius aleyhine çevirmiştir. Diktatörlüğü ele geçirmek istediği ileri sürülerek suçlanmış ve toprak dağıtımını için yapılan çarpışmalar sırasında öldürülmüştür (121).
66. Latince "spatium" ve "curriculum"un Türkçe tam karşılığı olmadığı için "koşu yeri", "yarış yeri" anlamına gelen bu sözcükleri, Cicero'nun kullandığı benzetmeden vazgeçerek, "yollarından" biçiminde çevirdik.
67. P. Cornelius Scipio Nasica Serapio. Pontifex Maximus idi. Tib. Gracchus'un öldürülmesinde önemli bir rol oynamış ve Senato onu Tiberius'un yandaşlarına karşı korumak için, bir elçilik

- bahanesiyle Asya'ya göndermiştir. Az sonra Bergama'da üzüntüsünden ölmüştür.
68. Bu konuşma İ.Ö. 129'da geçiyor. O zaman C. Gracchus daha halk tribünü değildi. Carbo ve Flaccus'la birlikte "triumvir agro dividendo"dan (toprak dağıtımı için -seçilen- Üçler) biri olarak görevlendirilmiş; bu sıfatla kargaşalıklara yol açmıştır. C. Gracchus ilk kez 123'te halk tribünü olmuştur. Bu yüzden Laelius C. Gracchus'un tribünlüğü üzerine ancak "bilicilik" edebilirdi.
69. Metnin bundan sonraki kısmında küçük bir eksiklik vardır.
70. 139 yılında onaylanan bu yasaya göre (lex tabellaria) seçimde gizli oy usulü konuyordu.
71. Lex Cassia'ya göre yargıçların kararları gizli oyla verilecekti.
72. Themistokles. İ.Ö. aşağı yukarı 525 yılında doğmuş Atina komutanıdır. 1.Pers savaşından sonra Atina'da demokrat partisinin önderi olmuştur. Kserkses'in Yunanistan'ı alması sırasında Atina donanmasının komutanı olarak Persleri Salamis'te yenmiştir. Ama 471'de yolsuzluk yapmakla suçlanarak Atina'dan sürülmüş ve Perslere sığınmıştır. Orada 460'ta ölmüştür. Kendisini öldürdüğü söylenmekle birlikte, Manisa'da hastalanıp öldüğünü söyleyenler de vardır. (Thukydides, 1, 138). Burada Laelius, Themistokles gibi bir adam bile kendisini kurtaracak dostu olmadığı için, bir Coriolanus'un yaptığını yineledi diyor.
73. Dostluğu rahat yaşamak için bir araç olarak kabul eden Epikuroscular.
74. Yalnızca gereksinimleri göz önünde tutan Kyrenaikler.
75. Cicero yeni bir sözcük yaratırken, bir sözcüğü yeni bir anlamda ya da bir benzetmede kullanırken, çok kez "ut ita dicam" (deyiş yerindeyse) diyor. Burada "redamare" (sevgiye karşılık yapmak) sözcüğünü yaratıyor; ilerde (55) dostluğu bir eşyaya (supellex) benzetirken çeviride "süs" yerine bu deyişi kullanacaktır.
76. Bias'ın İ.Ö. 4'üncü yüzyılda yaşadığı sanılır. Özlü sözlerinden birkaçı kalmıştır.
77. Latince metinde "certus" (emin, belli), "incertus" (emin olmayan, bellisiz) "cerni" (anlaşılacak, belli olmak) ile sözcük oyunu yapılıyor.
- Euripides Hekabe 1226: "İyi insanlar kara günde en güvenilir dostturlar."
78. Bk. not 28.
79. Bk. not 57.
80. Spurius Mummius. Cicero'nun De Re Publica'sında konuşan kişilerden biri; Scipio ve Laelius'un dostu.
81. Q. Fabius Maximus Aemilius. Lucius Aemilius Paulus'un büyük oğlu, Genç Scipio Africanus'un kardeşi. Yaşlı Scipio Africanus'un oğlu, Genç Scipio'yu; Q. Fabius Maximus Cunctator'un oğlu da, Q. Fabius'u evlat edinmişti. Q. Fabius Aemiliannus'un kardeşi Genç Scipio çapında değildi; yine de İ.Ö. 145'te konsülken Lusitanların komutanı Viriathus'a karşı yaptığı savaşta başarı göstermiştir.
82. Bk. not 57.
83. Lucius Rupilius. P. Rupilius'un kardeşi.
84. Metnin bu bölümünde bir parça eksiktir.
85. ve 86. Neoptolemus. Akhilleus ve Skyros kiralı Lykomedes'in kızı Daidameia'nın oğlu. Asıl adı Pyrrhos'tu; ancak babasının ölümünden sonra çok genç yaşta, Troia önündeki Yunan ordusuna girdi ve bu yüzden Neoptolemos (Genç Savaşçı) adını aldı. Akhilleus'un ölümünden sonra Odysseus, bilici Neoptolemos olmadan Troia'nın alınamayacağını bildirdiği için, gidip onu yanında büyüdüğü Lykomedes'ten almıştır.
87. Q. Pompeius Neopos. 141 yılı konsülü. Laelius'a konsül olması için yardım edeceğine söz vermiş; sonra kendisini konsül seçtirmiş. Bu yüzden Scipio'yla araları bozulmuş.

88. Q. Caecilius Metellus. 143 yılı konsülü. Roma'da Scipio Africanus'a karşı olan bir partinin önderiydi. Laelius'un "meslektaşımız" demesi, ikisinin de Augur kurulunda üye olmalarındandır.
89. Eski atasözü: "Actum ne agas" (Yapılmış işi yapma, boşuna emek verme).
90. Atinalı Timon. İ.Ö. V. yüzyılın sonlarına doğru yaşamış ünlü adamcıl.
91. Taraslı Arkhitas. İ.Ö. IV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Pythagorasçı filozof. Matematikte de çok bilgili imiş. Kendi kendine uçan güvercin yapmayı başarmış.
92. Terentius, Andria, 68.
93. Yaşlı Cato.
94. Terentius. Eunuchus 251-252: "Ne derlerse överim; döner de aynı şeyi reddederlerse, onu da överim. Biri hayır der, hayır derim; evet der, evet derim; yani ben kendime, her şeye baş sallamayı ilke edindim."
95. Bk. not 64.
96. Bk. not 81. L. Mancius. 3. Pön savaşına katılmış ve Kartaca alındığı sırada kente ilk girenlerden biri olmuştur (146).
97. İ.Ö. 145'te konsül Licinius Crassus, "cooptatio" hakkının rahip kurullarından alınıp halka verilmesini önermiştir. Laelius o zaman praetordu; etkinliğini kullanıp bu önergeyi reddettirmiştir.
98. Daha önce söylevciler senatonun toplandığı Curia yönüne dönerlerdi.
99. Terentius. Eunuchus (391-392). Asker, sevdiği Thais'e armağan gönderir. Dalkavuğuna Thais'in bu armağandan hoşlanıp hoşlanmadığını sorar.
100. Bu parça Ennius'un çağdaşı Caecilius Statius'un, elimizde birkaç parçası bulunan bir komedyasından alınmıştır.
101. Bk. not 43.
102. Tib. Gracchus. Gracchusların babası, Scipio'nun kaynatası.
103. P. Rutilius. Numantia kuşatmasında Scipio Aemilianus'un yanında tribünüs militaris idi.
104. A. Verginius üzerine pek az çok bilgimiz vardır.